

ΠΕΡΙ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ.

914

ΠΕΡΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ.

ΜΕΛΕΤΗ

ΥΠΟ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΙΚΕΛΑ.

Ἡ μεσαιωνικὴ ἡμῶν ἱστορία ὁμοιάζει χώραν μεγαλοπρεπῇ, ποικίλῃν, εὐφορον πολλάκις, τὴν ὁποίαν ὁμῶς διερχόμεθα ἐν νυκτὶ ἢ ἐν τῷ μέσῳ πυκνοτάτης ὁμίχλης, ὥστε ἢ οὐδόλως διακρίνομεν τὰς φυσικὰς αὐτῆς ιδιότητας, ἢ ἀσαφεῖς τινὰς καὶ τερατώδεις βλέπομεν σκιάς. Ἐάν ποτε ἐπιλάβῃ ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς ταύτης χώρας ἀνέφελος ὁ ἥλιος τῆς ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας, καὶ ἐκλείψῃ πρὸ πάντων τὸ πρίσμα τῶν προλήψεων καὶ τῶν ἀντιπαθειῶν, δι' οὗ ἡ ἱστορία ἐκείνη καθορᾶται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄχρι τοῦδε, ὅποσον διδακτικωτέρα καὶ χαριεσττέρα δὲν θέλει αὕτη ἀναφανῇ εἰς τὰ ὄμματα ἡμῶν!

Κ. Παπαρρηγόπουλος.

ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ.

WILLIAMS AND NORRIS,
14, HENRIETTA STREET, COVENT GARDEN, LONDON;
AND 20, SOUTH FREDERICK STREET, EDINBURGH.

1874.

LONDON :
TYPHOIS CLAYTON & CO., TEMPLE PRINTING WORKS,
BOUVERIE STREET, WHITEFRIARS, E.C.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.

Τὸ δοκίμιον τοῦτο δημοσιεύεται εἰς σχῆμα τριῶν διαλέξεων, ὡς ἀνέκαθεν ἐγράφη καὶ ὡς ἀνεγνώσθη ἐνώπιον τοῦ ἐν Μασσαλία Ἑλληνικοῦ Συλλόγου. Αὐτὸ δὲ τὸ σχῆμα καὶ ἡ ἐπιγραφὴ καὶ τὸ ὕφος καὶ αἱ παραπομπαὶ αὐτοῦ ἀρκούντως μαρτυροῦσιν, ὅτι δὲν προεθέμην δι' αὐτοῦ οὔτε τὴν ἐπίδειξιν γνώσεων, τὰς ὁποίας δὲν κατέχω, οὔτε τὴν ἀποκάλυψιν νέας τινὸς δῆθεν ἱστορικῆς θεωρίας.

Ἀπεπειράθην ἀπλῶς καὶ μόνον νὰ ἐκθέσω ἐν συνόψει τὰ πορίσματα τῶν περὶ τῆς Βυζαντινῆς περιόδου περιορισμένων μὲν, ἀλλ' οὐχ ἦττον ἐνδελεχῶν μελετῶν καὶ ἀναγνώσεών μου, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι ἴσως οὕτω συντελέσω κατὰ τι εἰς τὴν διάδοσιν ὀρθοτέρας τινὸς καὶ δικαιοτέρας ἐκτιμῆσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου.

Κατὰ πόσον ἡ τοιαύτη ἐλπίς ἦτο βάσιμος θὰ κρίνωσιν οἱ ἀναγνώσται, οἵτινες εὐχομαι νὰ φανῶσι πρὸς τὸ εὐτελές μου ἔργον ἐπίσης ἐπιεικεῖς, ὅσον καὶ οἱ προτρέψαντές με νὰ ἐκθέσω αὐτὸ εἰς κύκλον εὐρύτερον ἢ τὴν φιλικὴν ὁμήγυριν, χάριν τῆς ὁποίας ἐφιλοπονήθη.

Ἐγγραφον ἐν Λονδίῳ κατὰ Ἰανουάριον, 1874.

Δ. Β.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.

Α'.

Εἰσαγωγή... ..	Σελ. 11
Διχοτομία τῆς Ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. ...	« 16
Αὐτοκράτορες Ἀνατολῆς	« 17
Βαρβαρικαὶ ἐπιδρομαί	« 29
Ἀρκτῶοι ἐχθροί... ..	« «
Ἀσιανοὶ ἐχθροί... ..	« 40
Σταυροφορίαι καὶ Δυτικοὶ ἐχθροί	« 49
Καταστροφὴ τῆς αὐτοκρατορίας	« 56

Β'.

Ἄδικος ἐκτίμησις τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας ...	« 59
Μοντέσκιος	« 62
Γίββων	« 65
Ἀρχαῖαι ἀντιπάθειαι... ..	« 69
Ἑλληνισμὸς ἐν Βυζαντίῳ	« 75
Βυζαντιναὶ ἀμαρτίαι	« 77
Ὁ λαὸς ἐν τῇ πολιτείᾳ	« 78
Θρησκευτικὰ ζητήματα	« 83
Ὁ στρατός... ..	« 92
Αἰτίαι παρακμῆς.	« 94

Γ'.

Πλούτος τοῦ κράτους	Σελ.	99
Ἐμπόριον	«	102
Τέχνη καὶ βιομηχανία	«	106
Καλλιτεχνία	«	107
Παιδεία.	«	111
Ἐπιστήμαι... ..	«	112
Νομοθεσία	«	113
Φιλολογία	«	116
Ἠθικὴ κατάστασις τῆς Βυζαντινῆς κοινωνίας.	«	124
Ἀνακεφαλαίωσις.	«	132
Ἐπίλογος.	«	136
Παράρτημα... ..	«	143

ΔΙΟΡΘΩΣΙΣ

ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΤΕΡΩΝ ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΩΝ.

Ἐν σελίδι 20 στ. 16	ἀνάγνωθι—1871	ἀντι—1870
» 79 » 7	» —ἀγαθωτέρων	» —ἀγαθωτέρων
» » » 8 σημ ^{ως}	» —τειχῶν	» —τοιχῶν
» 84 » 17	» —βαναυσοτέρων	» —βαναυσωτέρων
» 87 ἐν σημειώσει	» —Constantin	» —Constantine
» 88 » 11	» —σύγχυσις	» —σύγχυσις
» 91 » 7	» —δυνάμεθα	» —δυνάμεθα,
» 102 ἐν σημειώσει	» —Scherer	» —Sherer
» 104 » 16	» —μετωχετεύθη	» —μετοχετεύθη
» 114 » 18	» —διαδόχων	» —προκατόχων
» 120 » 1	» —ὑγιοῦς	» —ὑγιοῦς
» 129 ἐν σημειώσει	» —Byzantin	» —Byzantine
Πολλαχοῦ δὲ	» —Mortreuil	» —Montreuil

A'.

Α'.

Θὰ πασχίσω κατὰ τὸ μέτρον τῶν ἀσθενῶν μου δυνάμεων νὰ ὑποδείξω εἰς ὑμᾶς, ὁποῖος ἦτο ἀληθῶς ὁ Βυζαντινὸς κόσμος. Ἐννοεῖται ὅτι δὲν ἐπιχειρῶ οὔτε τὴν γόνιμον χιλιετῇ ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἐντὸς ὀλίγων σελίδων νὰ συμπυκνώσω, οὔτε εἰς πάσας τὰς σπουδαίας φάσεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης νὰ ἐμβαθύνω. Ἡ πρόθεσίς μου εἶναι νὰ ἐπισύρω ἀπλῶς τὴν προσοχὴν ὑμῶν εἰς γενικά τινα συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα φέρει ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας ἐκείνης, καὶ νὰ ἐξετάσω μεθ' ὑμῶν κατὰ πόσον δύναται νὰ δικαιολογηθῇ ἡ κακὴ ἐντύπωσις, τὴν ὁποίαν ἔτι καὶ σήμερον προξενεῖ ἡ μνήμη τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν Βυζαντινῶν.

Ὅποίας δὲ ἐντυπώσεις ἀνακαλεῖ ἡ ἀνάμνησις τοῦ ἀντικειμένου τούτου; Ὡς ἐδιδάχθημεν μέχρι τοῦδε νὰ φανταζώμεθα τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν;

Ἄς τὸ ὁμολογήσωμεν παρρησία. Ἡ γενικὴ ἐντύπωσις εἶναι, ὅτι τὸ Βυζαντινὸν κράτος ἦτο πολιτικόν τι ἐξάμβλωμα, ὅπου αὐτοκράτορες ἀνίκανοι διεδέχοντο ἀλλήλους τυφλοῦντες ὁ εἰς τὸν ἕτερον, ὅπου ἀνδρία ἢ στρατηγικὴ ἱκανότης δὲν ὑπῆρχεν (ἐξαιρουμένων τῶν ξένων μισθοφόρων, οἵτινες ποτέ μὲν ὑπηρέτουν, ἄλλοτε δ' ἐπεβάλλοντο εἰς μοχθηρὰν κυβέρνησιν), ὅπου ὁ κληρὸς καὶ ἡ πολιτεία συνεμιγνύοντο καὶ ἀπετέλουν φρικτῶδη κυκεῶνα, ὅπου πάντες μὲν ἐνησχολοῦντο εἰς παιδαριῶδη θεολογικὰ ζητήματα, ἀλλ' ἄνευ τῆς ὑπάρξεως γνησίου θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, ὅπου λαὸς ἢ ἔθνος δὲν ὑπῆρχεν, ἀλλ' εὐνοῦχοι κυβερνῶντες καὶ δοῦλοι κυβερνώμενοι, ὅπου οἱ λόγιοι, ὅτε δὲν ἀντήλασσον ὕβρεις ἐπὶ θεολογικῶν συζητήσεων, ἔγραφον ποιήματα εἰς σχῆμα χελιδόνος ἢ ὠκυ, ὅπου ἐπὶ τέλους ὁ πολιτισμὸς ἐξέπεσε καὶ ἀπεμαράνθη. Ἐν ἐνὶ λόγῳ, τὸ Βυζαντινὸν κράτος ἐξαχολουθεῖ ἔτι καὶ σήμερον νὰ εἰκονίζεται ὡς ἐπ' ἀξίον τῆς καταφρονητικῆς ἐπωνυμίας, διὰ τῆς ὁποίας ἡ Δύσις κατ' ὥρῃσιν νὰ τὸ χαρακτηρίσῃ, ἥτοι ὡς "ἡ αὐτοκρατορία τῆς παρακμῆς" ⁽¹⁾

() Τὰ ἐπιθετὰ *bas*, *lower*, προσετέθησαν, ὑπὸ τὴν χρονικὴν αὐτῶν σημασίαν, εἰς τὴν ἐπωνυμίαν τῆς Ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας, πρὸς διάκρισιν αὐτῆς ἀπὸ τῆς προγενεστέρας Ῥωμαϊκῆς. Ἀλλὰ τῶν ἐπιθέτων τούτων ἡ χρονικὴ σημασία μετεβλήθη λεληθότως εἰς ἡθικὴν, καὶ οἱ πολλοὶ λέγοντες σήμερον *bas empire*, *lower empire*, δίδουσιν εἰς τὰς λέξεις ταύτας τὴν περιφρονητικὴν μόνον ἔννοιαν τῆς παρακμῆς καὶ τῆς ἐκπτώσεως.

Ἄλλ' εἶναι πραγματικῶς τοιοῦτόν τι ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία; Ἡ ἐπὶ δέκα αἰῶνας ὕπαρξις της εἶναι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἀπόδειξις τοῦ ἐναντίου. Καὶ οὔτε δύναται ἡ ὑπερχίλιετης τοῦ κράτους ἐκείνου διατήρησις νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπαθείας ἀποτέλεσμα καὶ νὰ ἐξηγηθῇ ὡς ἐκ τῆς ἐλλειψεως δῆθεν αἰτιῶν διαλύσεως καὶ καταστροφῆς. Ἀπ' ἐναντίας, ἡ Βυζαντινὴ ἱστορία οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ διηνεκὴς ἐνέργεια, ἐξωτερικὴ τε καὶ ἐσωτερικὴ. Ἐξωτερικῶς μὲν, ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς μέχρι τῆς τραγικῆς πτώσεώς της, ἡ αὐτοκρατορία δὲν παύει ἀμυνομένη κατὰ στιφῶν βαρβάρων ἀλλεπαλλήλων. Ναὶ μὲν, δὲν νικᾷ πάντοτε, ἀλλὰ καὶ ἡττωμένη δὲν διαλύεται, δὲν ἀποσυντίθεται· ἀνθίσταται καὶ ἐξακολουθεῖ πολεμοῦσα, ἀποδεικνύουσα οὕτω καὶ εἰς τὰς ἀποτυχίας της αὐτὰς τὴν ἰσχὺν τοῦ ὀργανισμοῦ καὶ τὴν ζωτικότητά της. Ἐσωτερικῶς δὲ πολεμεῖ τὰς αἰρέσεις καὶ ἀνεγείρει ἐπὶ ἐδραίων καὶ μονίμων βάσεων τὸ οἰκοδόμημα τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ταυτοχρόνως διατηρεῖ καὶ συμπληροῖ τὴν νομοθεσίαν τῆς Ῥώμης, θεμελιούσα τὰς ἀρχὰς τοῦ δικαίου, τὸ ὅποion καὶ σήμερον ἔτι κατὰ μέγιστον μέρος διέπει τὴν Εὐρώπην. Ἐνῶ δὲ γίνεται ἡ διπλῇ αὕτῃ ἐργασία τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ τοῦ νομοθετικοῦ ὀργανισμοῦ, διατηρεῖται συγχρόνως ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ὁ φανὸς τῆς ἀρχαίας μαθήσεως, θολὸς μὲν καὶ ἄγονος μεγαλουργημάτων, ἀλλ' ὅπως δῆποτε διατηρῶν τὸ φῶς τῆς Ἑλληνικῆς διανοίας.

Ἄλλ' οὔτε τὴν ὑλικὴν εὐημερίαν τῶν ὑπηκόων αὐτῆς παραμελεῖ ἢ κυβέρνησις τῶν αὐτοκρατόρων. Καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχον ἱστορικαὶ ἀποδείξεις τῆς καθ' ὅλον τὸν μεσαιῶνα ὑπεροχῆς τῶν ὑπηκόων αὐτῶν κατὰ πᾶν ὅ,τι ἀποτελεῖ τὴν εὐεξίαν ἐνὸς κράτους, τὰ εἰσέτι καὶ μετὰ τοσαύτην βαρβαρότητα περισωζόμενα ἐρείπια τοσούτων δημοσίων ἔργων ἤρχουν αὐτὰ καὶ μόνα νὰ πείσωσιν ἡμᾶς, ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ λαοί, παραβαλλόμενοι μάλιστα πρὸς τοὺς συγχρόνους αὐτῶν, δὲν ἠδύναντο νὰ ἔχωσι κατὰ τῆς κυβερνήσεως των τὰ παράπονα, ἅτινα κατ' αὐτῆς ἀπευθύνει ἡ μεροληπτικὴ κρίσις τῆς Δύσεως.

Βεβαίως ὁ Βυζαντινὸς κόσμος δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρότυπον πολιτισμοῦ ἢ ὡς ὑπογραμμὸς πολιτικῆς ἠθικῆς. Βεβαίως ὁ κόσμος ἐκεῖνος εἶχε τὰς ἐλλείψεις καὶ τὰς ἀσχημίας του, εἶχεν ἐν ἑαυτῷ, ὡς πᾶν ἄλλο κοινωνικὸν σῶμα ἀρχαῖον ἢ νέον, τὸν σκῶληκα τῆς καταστροφῆς, διῆλθε δὲ περιόδους ἀκμῆς καὶ παρακμῆς. Ἄλλ' ἐνόσω ἤχμαζεν, ἦτο ὁ ἐντελέστερος πολιτικὸς ὀργανισμὸς τῆς ἐποχῆς του· ἡ δὲ ὑπαρξίς του διεφύλαξε καὶ διέσωσε τὰ τιμαλφέστερα τοῦ ἀληθοῦς πολιτισμοῦ συμφέροντα, οὐχὶ ἅπαξ ἢ δῖς, ἀλλὰ δυνατόν εἶπεν κατὰ πᾶσαν τοῦ μακροῦ αὐτοῦ βίου ἐνέργειαν.

Ἡ διάσωσις αὕτη καὶ διατήρησις τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς βαρβαρότητος, τὴν ὁποίαν ἀποκαλοῦμεν μεσαιῶνα, ἀποτελεῖ ἰδίως τὸν προορισμὸν

τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν σειρὰν τῆς καθόλου ἱστορίας. Δὲν δικαιούμεθα ν' ἀναζητῶμεν εἰς τὸ παρελθὸν τοῦτο σημεῖα γονίμου πρωτοτυπίας. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους δὲν ἦτο νὰ πλάσῃ, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ διατηρήσῃ, καὶ τὴν ἀποστολὴν ταύτην ἐξεπλήρωσεν ἐπ' ἀγαθῷ τῆς ἀναγεννωμένης Εὐρώπης. Ἦτο δὲ ἀσύγνωστος τοῦ νέου κόσμου ἀγνωμοσύνη νὰ παραγνωρί-
ζῃ ὅ,τι εἰς τὸ Βυζάντιον χρεωστεῖ, καὶ ἀρνούμενος τὰς ὀφειλομένας εἰς αὐτὸ χάριτας, νὰ καλύπτῃ τὴν ἀχαρι-
στίαν του ὑπὸ τὰς ἀδίκους παραστάσεις τῆς παραμορ-
φωθείσης ἱστορίας του.

Ὅτε ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, τελειοποιῶν τὸ σχέδιον τοῦ Διοκλητιανοῦ, μετέφερεν ἐπὶ τῶν ὀχθῶν τοῦ Βοσπόρου τὴν ἀληθῆ ἐδραν τῆς αὐτοκρατορίας, τὸ νέον κέντρον τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον διὰ τοῦ νέου θρησκευματος ἀνέπλαττε, προσέθετο ν' ἀποκαταστήσῃ ἰσχυρότεραν μὲν τὴν κυβέρνησιν, μονιμωτέραν δὲ τὴν βασιλείαν, ἀποσπῶν ἀμφοτέρας ἀπὸ τῆς ἀνατρεπτικῆς ἐπιρροῆς τῶν λεγεώνων καὶ τῶν στρατοπέδων. Ὁ σκοπὸς οὗτος ἐξεπληρώθη πέρα τῶν προσδοκιῶν τοῦ Κωνσταντίνου. Ἀμέσως ἔτι ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῶν διαδόχων του, καὶ ἐνόσῳ εἰσέτι ἡ αὐτοκρατορία διέμενε μία καὶ ἀδιαίρετος, ἡ δυτικὴ αὐτῆς μερὶς ἐφαίνετο προδήλως ῥέπουσα εἰς ταχὺ ναυάγιον. Ὅτε δὲ ὀριστικῶς ἐδιχοτομήθη, διανεμηθεῖσα μεταξὺ τοῦ Ἀρκαδίου καὶ τοῦ Ὀνωρίου, τῶν δύο τοῦ μεγάλου Θεοδοσίου υἱῶν, δὲν ἐβράδυνε νὰ φανῇ ὅτι χωριστὴ πλέον καὶ ὅλως διάφορος ἦτο ἡ φύσις καὶ ἡ τύχη τῶν δύο μερίδων τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κόσμου, ὅτι ἡ μὲν πρεσβυτέρα Ῥώμη ἔπνεε τὰ λείσθια, ἡ δὲ νέα, ἡ χριστιανικὴ καὶ ἐξελληνισθεῖσα Ῥώμη, εἶχεν ἔμπροσθεν αὐτῆς εὐρὺ εἰσέτι ῥάδιον ζωῆς καὶ ἐνεργείας.

Ἀπὸ τοῦ Ὀνωρίου καὶ ἐφεξῆς, ἐπὶ ὀγδοήκοντα ἔτη, ἡ πτῶσις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ ἐν Ἰταλίᾳ κράτους γίνεται

ὀρμητική, ὁ δὲ ἐνδέκατος ἀπ' αὐτοῦ αὐτοκράτωρ, ὁ Ῥωμύλος Αὐγουστύλος, κλείει ἀκλεῶς τὴν σειρὰν τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Δύσεως, ἐνῷ ὁ πέμπτος τοῦ Ἀρχαδίου διάδοχος, ὁ Ζήνων, ἀνέρχεται ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς νέας Ῥώμης.

Ἀπὸ τοῦ Ἀρχαδίου μέχρι τοῦ τελευταίου Κωνσταντίνου, ἤτοι ἐπὶ 1058 ἔτη, ὀγδοήκοντα νόμιμοι αὐτοκράτορες ἐκυβέρνησαν τὴν Ἀνατολήν (¹). Ἐξ αὐτῶν οἱ ἑβδομήκοντα καὶ τρεῖς δύνανται νὰ καταταχθῶσιν εἰς δέκα δυναστείας, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν σειρὰς αὐτοκρατόρων. Οἱ βασιλεῖς ἐκάστης τῶν σειρῶν τούτων δὲν βασιλεύουσιν ἀπὸ πατρὸς εἰς υἱὸν πάντες, ἀλλ' εἴτε ἀναγορεύονται κατ' ἐκλογὴν τοῦ προκατόχου των, εἴτε νυμφεύονται τὴν χήραν ἢ τὴν θυγατέρα αὐτοῦ, εἴτε ἐπὶ τέλους ὑποσκελίζουσιν αὐτὸν ζῶντα, ἢ ἐπιβάλλουσιν ἑαυτοὺς ὡς κηδεμόνας τῶν νομίμων ἀλλ' ἀνηλίκων κληρονόμων του. Ἀλλ' οὕτως ἢ ἄλλως, ἐκάστη τῶν τοιούτων δέκα δυναστειῶν περιλαμβάνει μέλη τῆς αὐτῆς οἰκογενείας ἀλλήλοδιαδόχως βασιλεύσαντα, ἢ ἡγεμόνας ἀνυψωθέντας ἐπὶ τοῦ θρόνου διὰ τῆς θελήσεως ἢ τῆς συγ-

(¹) Ἴδε ἐν παραρτήματι τοῦ πίνακα τῶν αὐτοκρατόρων συντεθέντα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Χρονολογίας τοῦ E. Murali; Chronographie Byzantine, Οἱ νομισματολόγοι ἀναριθμοῦσιν εἰς μεγαλύτερον ἀριθμὸν τοὺς λαβόντας τὸν τίτλον αὐτοκράτορος, συγκαταλέγοντες τοὺς υἱοὺς ἢ συγγενεῖς πολλῶν βασιλέων, οἵτινες ἐπὶ φιλῇ δυνάμει ἀναγορεύθησαν Αὐγουστοί, ἢ καὶ ἀντάρτας τινας, τῶν ὑποίων ἢ ἀναγορευτῆς δὲν ἐνομιμοποιήθη διὰ τῆς ὀριστικῆς τοῦ θρόνου κατοχῆς.

καταθέσεως τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας καὶ ἀποτελοῦν-
τας τρόπον τινὰ συνέχειαν αὐτῆς.

Οὕτω τρεῖς αὐτοκράτορες τῆς διαδοχῆς τοῦ Θεοδο-
σίου βασιλεύουσι πλέον τῶν ἐξήκοντα ἐτῶν, τέσσαρες
τῆς τοῦ Λέοντος ἐξήκοντα ἐπίσης, πέντε δὲ τῆς τοῦ
Ίουστίνου ἐπὶ ὀγδοήκοντα καὶ τέσσαρα ἔτη. Ὁ Φωκάς
διακόπτει τὴν σειρὰν φονεύσας τὸν Μαυρίκιον. Μετ'
αὐτὸν ἔξ αὐτοκράτορες ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ Ἡρακλείου
κατέχουσι τὸν θρόνον ἐπὶ ὅλην ἑκατονταετηρίδα, συμ-
περιλαμβανομένης τῆς δεκαετίας, καθ' ἣν ὁ Λεόντιος
καὶ ὁ Ἀψίμαρος διακόπτουσι τὴν βασιλείαν Ἰουστινια-
νοῦ τοῦ Β'. Κατόπιν τρεῖς βασιλεῖς, κατασχόντες ἐν
συνόλῳ τὴν ἀρχὴν ἐπὶ τέσσαρα περίπου ἔτη, προετοι-
μάζουσι τὴν βασιλείαν τῶν Ἰσαύρων, οἵτινες ἐπὶ ὀγδο-
ήκοντα καὶ ἑξ ἔτη ἔμειναν ἐπὶ τοῦ θρόνου. Μετ' αὐτοὺς
τρεῖς ἡγεμόνες ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ Νικηφόρου βασιλεύου-
σιν ἑνδεκα ἔτη, ἑπτὰ δὲ ἔτη Λέων ὁ Ἀρμένιος, καὶ τεσ-
σaráκοντα ἑπτὰ ἔτη τέσσαρες ἐκ τῆς οἰκογενείας Μιχα-
ῆλ τοῦ Τραυλοῦ. Ἐκτοτε ἡ μοναρχία ἀποκαθίσταται
πράγματι διαδοχικὴ καὶ ἐπὶ ἑξ ὅλους αἰῶνας τρεῖς ду-
ναστικαὶ σειραὶ κατέχουσι τὸν θρόνον, ἥτοι δέκα ἑπτὰ
βασιλεῖς τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας ἐπὶ ἑκατὸν καὶ ἐν-
νενήκοντα ἔτη, δέκα ὀκτὼ δ' ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Κομνη-
νῶν ἐπὶ πλέον τῶν δύο ἑκατονταετηρίδων, καὶ ἐπέκεινα
τῶν ἑκατὸν καὶ ἐννενήκοντα ἐτῶν οἱ Παλαιολόγοι.

Ἐν ἄλλοις λόγοις ἑπτὰ μόνον ἡγεμόνες, βασιλεύ-

σαντες ἐν συνόλῳ περὶ τὰ τριάκοντα ἔτη, διακόπτουσι τὴν συνέχειαν δέκα δυναστειῶν. Εἶναι ἀληθές ὅτι αἱ δυναστεῖαι ἢ σειραὶ αὗται δὲν βασιλεύουσιν ἡσυχῶς πᾶσαι, οὔτε μεταθιβάζεται τὸ διάδημα πάντοτε ἀπὸ κεφαλῆς εἰς κεφαλὴν ἄνευ ἐγκλημάτων ἢ κλονισμῶν φρικωδῶν. Ἐν συνόψει ἐκ τῶν καταλαβόντων τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως (μεταξὺ δ' αὐτῶν συγκαταριθμοῦνται τέσσαρες γυναῖκες)

15 φονεύονται ⁽¹⁾,

7 τυφλοῦνται ἢ ἀκρωτηριάζονται ⁽²⁾,

4 καθαιρούμενοι κλείονται εἰς μοναστήρια ⁽³⁾,

10 δὲ παραιτοῦνται τῆς ἀρχῆς, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον οἰκειοθελῶς. ⁽⁴⁾

(1) Μαυρίκιος . . . 602 μ. Χ.

Φωκᾶς . . . 610 »

Κωνσταντῖνος Γ'. 641 »

Κώνστας . . . 668 »

Λεόντιος . . . 703 »

Τιβέριος . . . 703 »

Ἰουστινιανός Β'. 711 »

Λέων Ε'. . . 820 »

Μιχαὴλ Γ' . . . 867 »

Νικηφόρος Φωκᾶς 969 »

Ῥωμανός Γ' . . 1034 »

Ἀλέξιος Β'. . . 1183 »

Ἀνδρόνικος Α'. 1183 »

Ἀλέξιος Δ'. . . 1204 »

Ἀλ. Μούρτζουφλος 1204 »

(2) Ἡρακλεωνᾶς. . . 641 »

Φίλιππικὸς . . . 713 »

Κωνσταντῖνος Σ' 797 »

Ῥωμανός Διογένης 1071 μ. Χ.

Ἰσαὰκ Ἀγγελος 1193 »

Ἀλέξιος Γ'. . . 1204 »

Ἰωάννης ὁ Δ' . . 1258 »

(3) Εἰρήνη . . . 802 »

Σταυράκιος . . . 811 »

Θεοδώρα . . . 836 »

Ῥωμανός Λεκαπηνός 944 »

(4) Ἀναστάσιος Β' . . 716 »

Θεοδόσιος Γ'. . . 716 »

Μιχαὴλ Α'. . . 813 »

Μιχαὴλ Ε'. . . 1042 »

Μιχαὴλ Σ'. . . 1037 »

Ἰσαάκιος Κομνηνός 1039 »

Μιχαὴλ Ζ'. . . 1078 »

Νικηφ. Βοτανιαάτης 1081 »

Ἀνδρόνικος Β'. . 1328 »

Ἰω. Καντακουζηνός 1334 »

Ὁ ἀποτρόπαιος κατάλογος οὗτος ὑποδεικνύει ἀρκούντως ὁπόσας καὶ ὁποίας φρικώδεις σκηναὶ περιχλείει ἡ Βυζαντινὴ ἱστορία· αἱ δὲ τοιαῦται ἀσχημίαι, ἐπισκιάζουσαι τὰς καλὰς καὶ ἐντίμους τῆς ἱστορίας ἐκείνης σελίδας, ἔδωκαν χροιάν τινα ἀληθείας εἰς τὰς κατηγορίας, τῶν ὁποίων εἰσέτι φέρει τὸ βάρος ἡ Ἀνατολικὴ αὐτοκρατορία. Ἀλλ' ἀδύνατον ν' ἀποβῇ ὀρθὴ καὶ δικαία ἡ ἐκτίμησις οἷας δὴποτε ἱστορικῆς περιόδου ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μονομεροῦς παρασάσεως τῶν κακιῶν αὐτῆς ἢ καὶ τῶν ἀγαθῶν της. Τὸ νὰ κρίνῃ δέ τις τοὺς Βυζαντινοὺς ἐκ μόνων τῶν ἐγκλημάτων, ἅτινα ἐκηλίδωσαν τὰ ἀνάκτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶναι ὥς νὰ κρίνῃ περὶ τῶν Γάλλων ἐκ τῆς ἀφηγήσεως μόνης τῶν σφαγῶν τοῦ Ἀγίου Βαρθολομαίου καὶ τῶν σκηνῶν τοῦ 1793, ἢ τῆς Παρισινῆς ἀνταρσίας τοῦ 1870.

Ἡ εὐθύνη τῶν περισπασμῶν καὶ δυναστικῶν ἐγκλημάτων τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας δὲν πρέπει νὰ βαρύνῃ ὁλόκληρον τὴν σειρὰν αὐτῆς. Μακραὶ περίοδοι ἡσύχου βασιλείας νομίμων αὐτοκρατόρων διακόπτονται ὑπὸ ἐποχῶν ταραχῆς καὶ ἀναρχίας, καθ' ἃς οἰκογενειακαὶ ἔριδες βεβηλοῦσι τὴν ἱερότητα τοῦ θρόνου, ἢ οἱ μνηστῆρες τῆς ἀρχῆς κατασπαράσσοντες τὸ κράτος διαδέχονται ἀλλήλους, μέχρις οὗ ὁ ἱκανώτερος ἐξ αὐτῶν στερεούμενος ἐπὶ τοῦ θρόνου ἀποκαθίσταται θεμελιωτὴς μακροχρονίου δυναστείας. Οὕτως ἀπὸ τοῦ Ἀρχαδίου

διέρχονται διακόσια καὶ δύο ἔτη πρὶν τὸν Φωκᾶν, φονέα τοῦ προκατόχου του, φονεύσῃ ὁ Ἡράκλειος, ἐκδικητής. Ὁ Ἡράκλειος ἀποθνήσκει ἐν τῇ πορφύρᾳ, ἀλλ' οἱ διάδοχοι αὐτοῦ ἀσχημίζουσι τὴν Βυζαντινὴν ἱστορίαν διὰ τῆς πρώτης σειρᾶς συμπεπυκνωμένων ἐγκλημάτων. Ἐντὸς ἐβδομήκοντα ἐτῶν (ἀπὸ τοῦ 641 μέχρι τοῦ 711 μ. Χ.) ἀριθμοῦνται ἕξ φόνοι ἢ ἀκρωτηριασμοὶ αὐτοκρατόρων. Τὰ ἐβδομήκοντα ταῦτα ἀποτρόπαια ἔτη διαδέχεται ἡ ἰσοχρόνιος περίοδος τῆς ἰσχυρᾶς βασιλείας τῶν Ἰσαύρων, μέχρις οὗ ἡ Εἰρήνη καθαιρεῖ τὸν υἱὸν αὐτῆς καὶ ἐκκόπτει τοὺς ὀφθαλμούς του. Τὸ ἀνοσιούργημα τοῦτο εἶναι προσίμιον νέων ἐγκλημάτων, τῆς σφαγῆς τοῦ Ἀρμενίου Λέοντος (820 μ. Χ.) καὶ τοῦ φόνου Μιχαήλ τοῦ Γ' (867 μ. Χ.). Ἀλλ' ὁ φονεὺς τούτου, ὁ Μακεδὼν Βασίλειος, γίνεται ὁ ἀρχηγέτης δυναστείας ἐπὶ δύο αἰῶνας βασιλευσάσης.

Ἡ φρικωδεστέρα ἐποχὴ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, ἡ περίοδος τῶν ἀλλεπαλλήλων φόνων καὶ ἀκρωτηριασμῶν, εἶναι οἱ χρόνοι τῆς Φραγκικῆς εἰσβολῆς καὶ κατακτήσεως, καθ' οὗς ἡ Ἀνατολὴ ἔρχεται εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν μετὰ τῆς Δύσεως. Ἀπὸ τοῦ 1183 ἕως τοῦ 1204 μ. Χρ., ἐντὸς εἴκοσιν ἐτῶν, τέσσαρες αὐτοκράτορες φονεύονται καὶ δύο τυφλοῦνται ἐπὶ τοῦ κλονιζομένου θρόνου τοῦ Βυζαντίου. Ὑποδεικνύων τὴν ἀτυχῆ ταύτην σύμπτωσιν, δὲν προτίθεμαι νὰ ρίψω ἐπὶ τῶν Φράγκων τὴν εὐθύνην τῶν ἀλλεπαλλήλων ἐκείνων ἐγκλη-

ζαντινῶν αὐτοκρατόρων ἀποδεικνύεται ἡ ἐπίτευξις τοῦ σκοποῦ τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, καὶ ἡ πρὸς τὴν νομιμότητα τάσις τῶν Βυζαντινῶν λαῶν, τάσις ἣτις ἰδίως λαμβάνει χαρακτῆρα σταθερώτερον κατὰ τοὺς τελευταίους ἑξ αἰῶνας τοῦ μακροῦ τοῦ κράτους ἐκείνου βίου. Τὴν δὲ τάσιν ταύτην τὸ Βυζάντιον βεβαίως δὲν ἐκληρονόμησεν ἀπὸ τῆς Ῥώμης. Ἀπ' ἐναντίας ἡ ἔλλειψις ἰσχυροῦ τινος διοργανισμοῦ, ἐξασφαλίζοντος τὴν διαδοχὴν τοῦ θρόνου, δὲν συνετέλεσεν ὀλίγον εἰς τὴν παραλυσίαν καὶ εἰς τὴν ἐπίσπευσιν τῆς καταστροφῆς τῆς Δυτικῆς αὐτοκρατορίας. Εἰς δὲ τὸ Βυζάντιον ὑπάρχει ἀνέκαθεν διαρκῆς τις προσπάθεια πρὸς διόρθωσιν τοῦ κακοῦ τούτου, μέχρις οὗ σχηματίζεται ἐπὶ τέλους ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ νομιμότης τῆς μοναρχίας. (¹)

Δύσκολον ν' ἀποφανθῇ τις ἂν ἡ Ἀσιατικο-ῥωμαϊκὴ ἐθιμοτυπία, ἣτις χαρακτηρίζει τὴν αὐλὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἥτο ἀποτέλεσμα ἡ αἰτία τοῦ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐπικρατήσαντος εἰς τὴν Ἀνατολὴν μοναρχικοῦ αἰσθήματος. Ἄν ἐξ ἑνὸς ἡ ἀνάγνωσις τῶν περὶ τῆς τοιαύτης ἐθιμοτυπίας συγγραφῶν τοῦ Πορ-

δείγματα βασιλικῶν ἐγκλημάτων, τυχαίως μεταξὺ πολλῶν ληφθέντα, ἀρκούσιν, οὐχὶ βεβαίως πρὸς δικαιολόγησιν τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλ' ὅπως μᾶς πείθωσιν ὅτι ἐν μέσῳ τῆς Μεσαιωνικῆς βαρβαρότητος δὲν δυνάμεθα νὰ βάλωμεν κατ' ἐξαίρεσιν τὸν λίθον κατὰ τῶν Βυζαντινῶν. Ἴδε καὶ Finlay σημειώσιν ἐν σελίδι 445 τοῦ Α' τόμου τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας του.

(¹) Ἴδε Rambaud, L'Empire Grec au dixième siècle, σελ. 23.

φυρογεννήτου Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Κωδίνου προκα-
 λεῖ μειδίαμα περιφρονήσεως, ἐξ ἄλλου ὅμως βλέπον-
 τες κατὰ πόσον εἰς τὸ μέγα τοῦτο Ἀγγλικὸν ἔθνος ἡ
 πιστὴ τήρησις ἀπηρχαιωμένων καὶ συχνάκις γελοίων
 ἐθίμων δύναται νὰ συμβαδίσῃ μετὰ τῆς πλήρους ἐξα-
 σκήσεως τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας,
 διστάζομεν ν' ἀποδώσωμεν τὴν βαθμιαίαν ἔκπτωσιν τῆς
 Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας εἰς τοῦτο αὐτῆς τὸ ἐλάτ-
 τωμα. (') Ἀλλως τε, ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων κρίνον-
 τες, δὲν δυνάμεθα νὰ καταδικάσωμεν τὴν Βυζαντινὴν
 αὐλὴν ὡς χαννότητος καὶ ἐκθηλύνσεως καταγώγιον.
 Δὲν θὰ γείνω βεβαίως ὁ ὑπερασπιστὴς τῶν εὐνούχων,
 τῶν ὁποίων ἡ πληθὺς ἠτίμαζε τὰ ἀνάκτορα τῶν αὐτο-
 κρατόρων, οὔτε ὁ συνήγορος τῶν ἐγκλημάτων, ὅσα ἐν-
 τὸς τῶν ἀνακτόρων ἐκείνων διεπράχθησαν. Ἀλλὰ δὲν
 θέλω νὰ λησμονήσωμεν ὅτι ἀνδρικαὶ ἀρεταὶ οὐδέποτε
 ἐπὶ πολὺ ἐξέλιπον ἀπὸ τοῦ Βυζαντινοῦ θρόνου, καὶ ὅτι
 οἱ πλεῖστοι τῶν ἀναβάντων ἐπ' αὐτοῦ δὲν ἦσαν ἀνάξιοι
 τῆς ὑψηλῆς θέσεώς των, καὶ δὲν αἰσχύνονσιν οὔτε τὰς
 δέλτους τῆς ἱστορίας, οὔτε τοὺς λαοὺς τῶν ὁποίων ἐκ-
 προσωποῦσι τὸν βίον.

(') Ἴδε τὸ περὶ τῆς αὐλῆς τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων κεφ. ζ' τοῦ
 Γ' τόμου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Σκαρλάτου Δ. τοῦ Βυζαν-
 τίου. Εἰς τὸ τερπνὸν καὶ πλήρες ἱστορικὸν γνῶστικον πόνημα τοῦτο ὁ
 πεπαιδευμένος συγγραφεὺς δι' ἐπιδείξιον καὶ γυμνασμένου καλῶμου πε-
 ριγράφει τὴν Πόλιν καὶ τοὺς κατοίκους αὐτῆς κατὰ πάσας τὰς ἐποχὰς τῆς
 μακρᾶς αὐτῆς ἱστορίας. Ἴδε καὶ Παπαδόπουλ. τόμον Δ' σελ. 26 καὶ ἐφεξῆς.

Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἐπεξέλθωμεν λεπτομερῶς τὸν κατάλογον τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων· ἀλλ' ἡ μνεῖα μόνη ὀνομάτων τινῶν ἀρκεῖ πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ μου. Ἀναφέρω ἀνὰ ἓν ἡ δύο ὀνόματα ἱκανὰ νὰ δοξάσωσιν αὐτὰ καὶ μόνον ἐκάστην ἑκατονταετηρίδα τῆς Βυζαντινῆς περιόδου. Οὕτω κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα ὁ Ἰουστινιανός, ἐπὶ τεσσαράκοντα βασιλεύσας ἔτη, διὰ μὲν τῶν κατακτήσεών του ἐπαναφέρει τὸ Ῥωμαϊκὸν ὄνομα εἰς τὸ ἀρχαῖον αὐτοῦ μεγαλεῖον, διὰ δὲ τῶν κτισμάτων του περικοσμεῖ τὴν πρωτεύουσαν καὶ ἄλλας πόλεις μέχρις αὐτῶν τῶν ἀπωτάτων ἐπαρχιῶν τοῦ κράτους⁽¹⁾, ἐνῶ ὡς νομοθέτης κατέχει ἕως τῆς σήμερον ὑψίστην ἐν τῇ ἱστορίᾳ θέσιν.

Τὸν ἑβδομον αἰῶνα πληροῖ τὸ μέγα τοῦ Ἡρακλείου ὄνομα, τοῦ ἐξακολουθήσαντος τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου τὸ ἔργον διὰ τῶν τροπαιούχων αὐτοῦ κατὰ Περσῶν ἀγώνων. Ὁ δὲ δισέγγονος αὐτοῦ, Κωνσταντῖνος ὁ

(1) Ἰδὲ Προκόπιον "περὶ κτισμάτων": «Ἰουστινιανὸς τὴν πολιτείαν πλημμελῶς κινουμένην παραλαβὼν, μεγέθει μὲν αὐτὴν μείζω τε καὶ πολλῶ ἐπιφανεστέραν εἰργάσατο, ἐξελάσας ἐνθένδε τοὺς ἐκ παλαιοῦ βιασμένους αὐτὴν βαρβάρους..... πόλεις δ' ἀναριθμήτους δεδημιούργηκε μὴ πρότερον οὕσας, πλανωμένην δ' εὐρὼν τὴν ἀμφὶ τῷ Θεῷ δόξαν..... διεπράξατο ἐν τῷ βεβαίῳ τῆς πίστεως ἐπὶ μιᾷ ἰσχύϊ κρηπίδος, πρὸς δὲ καὶ τοὺς νόμους..... διεψόσατο καὶ εὐδαίμονι βίῃ τὴν πολιτείαν ξυνόκησε. Ἦν δὲ ἄρα καὶ τοῦτο τῆς τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν βασιλεῖα τιμῆς, προκαταστησάμενον τοὺς εἰς τὰ πραχθησόμενα χρησιμωτάτους αὐτῷ ἐσόμενους, καὶ αὐτοῦ δὲ βασιλείᾳ τὸν νοῦν εἰκότως ἂν τις ἀγασθεῖη τούτου δὴ ἕνεκα, ὅτι δὴ ἐκ πάντων τῶν ἀνθρώπων εἰς τῶν πραγμάτων τὰ σπουδαιότατα τοὺς κυριωτάτους ἀπολίξασθαι ἔσχε'»

Πωγωνάτος, τηρῶν τὰς ἡρωϊκὰς τοῦ Ἡρακλείου παραδόσεις ἀνθίσταται γενναίως εἰς τὰς ἐπανειλημμένας τῶν Ἀράβων κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐφόδους, καὶ ἀνασέλλων τὸν χεῖμαρρον τῆς Μωαμεθανικῆς κατακτήσεως ἀπαλλάττει αὐτῆς τὸν Εὐρωπαϊκὸν κόσμον. ⁽¹⁾

Κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα Λέων ὁ Ἰσαυρος, ὁ θεμελιωτὴς νέας δυναστείας, ὁ σωτὴρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ἀναμορφωτὴς τοῦ κράτους ⁽²⁾ δίδει νέαν ὠθησιν εἰς τὸν Βυζαντινὸν κόσμον. Καίτοι δὲ ἀπέτυχον αἱ πρὸς ἀνάπλασιν τοῦ κράτους ἀπόπειραι τοῦ Λέοντος καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Κοπρωνύμου, καίτοι οἱ ἐχθροὶ τῆς ἀναμορφώσεώς των, καταστρέψαντες τὰ μνημεῖα τῆς συγχρόνου ἱστορίας, ἐπάσχισαν ν' ἀμαυρώσωσι τὴν φήμην τοῦ ὀνόματός των, ὑψοῦσιν ὅμως ἀμφότεροι ὑπερηφάνως τὴν κεφαλὴν ἐν μέσῳ τῆς ὁμίχλης, ἥτις εἰσέτι περικαλύπτει τὴν ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς των.

Κατὰ τὸν ἔννατον αἰῶνα ὁ Μακεδὼν Βασίλειος ἀρχηγέτης νέας δυναστείας καὶ νέος τῆς Βυζαντινῆς νομοθεσίας θεμελιωτὴς, ἀνυψοῖ τὴν ἰσχὺν τῆς αὐτοκρατορίας, ἥτις ὑπ' αὐτὸν καὶ τοὺς διαδόχους του διήλθε μακρὰν περίοδον ἀκμῆς καὶ εὐεξίας.

(1) Ἰδε Παπαρρηγοπούλου Ἱστορίαν, τόμον Γ', σελ. 322-340.

(2) Ὁ Finlay θεωρεῖ τὴν βασιλείαν τοῦ Λέοντος ὡς ἀρχὴν τῆς καθ' ἑαυτὴ Βυζαντινο-Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Ἰδε ἐν ἀρχῇ τοῦ πρώτου τόμου. History of the Byzantine Empire from DCCXVI to MLVII.

Κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἡ ἀνάγκη τῆς κατὰ τῶν Μωαμεθανῶν καὶ τῶν Βουλγάρων ἀμύνης φέρει ἐπὶ τοῦ θρόνου ἄνδρας ἐξόχους, οἷος ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς καὶ Ἰωάννης ὁ Ζιμισκῆς καὶ Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος.

Κατὰ δὲ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα, τρεῖς γενεαὶ Κομνηνῶν, ὁ Ἀλέξιος, ὁ Καλο-Ἰωάννης καὶ ὁ ἡρωϊκὸς Μανουήλ, ἐν μέσῳ πολυπλόκων περισπασμῶν, ὑπὸ ἐχθρῶν φοβερῶν καὶ ὑπὸ δολίων συμμάχων περικυκλούμενοι, κατορθοῦσιν ὅμως καὶ τὴν δόξαν τοῦ θρόνου καὶ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ κράτους νὰ διαφυλάξωσιν.

Ὁ δὲ Λάσκαρις καὶ ὁ Βατάτζης, κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα, ἀναδεικνύοντες ἐξόχους ἀρετᾶς ἐν μέσῳ ἐθνικῶν συμφορῶν, ἐπέχυσαν τελευταίαν λάμψιν ἐπὶ τοῦ ἐκλείποντος μεγαλείου τοῦ Βυζαντινοῦ θρόνου, μέχρις οὗ ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ἀνακτῶν τὴν Κωνσταντινούπολιν γίνεται ὁ ἀρχηγέτης τῆς δευτέρας Βυζαντινῆς περιόδου.

Πάντες οὗτοι καὶ ἕτεροι πολλοὶ ἐκ τῶν αὐτοκρατόρων ἀφῆκαν τὸ ὄνομα αὐτῶν ἀνεξάλειπτον εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἄν δὲ ἡ κακοβουλία ἢ ἡ ἀμάθεια ἐπεσκίασεν ἐπὶ πολὺ τὴν φήμην αὐτῶν, ἤρχισεν ὅμως ἐπὶ τέλους ἡ ἀδέκαστος ἱστορία νὰ διεκδικῇ τὴν μνήμην των.

Καὶ οὔτε περικλείει ὁ θρόνος μόνος τὴν σειρὰν τῶν μεγάλων ὀνομάτων τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας. Καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν διάρκειαν οὐδέποτε ἔλειψαν ἄνδρες

ίκανοὶ καὶ σπουδαῖοι πρὸς τιμὴν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ πρὸς διατήρησιν τῶν παραδόσεων τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐκάστη ἐποχὴ τῆς Βυζαντινῆς περιόδου ἀνέδειξεν ἐπὶ σήμους στρατηγούς, πολιτικούς ἐπιδεξίους, ἱεράρχας τιμῶντας τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἀνυψοῦντας τὴν ἀρετὴν, λογίους ἐπὶ τέλους, εἰς τοὺς ὁποίους καὶ ἂν ἄλλο τι δὲν χρεωστῶμεν, τοῦτο βεβαίως χρεωστοῦμεν, ὅτι ἐξησφάλισαν διὰ τὸν Ἑλληνισμόν τὴν ἐξαιρετικὴν τιμὴν τοῦ νὰ κατέχη εἰς τὴν γλῶσσαν αὐτοῦ ἀδιάκοπον τὴν σειρὰν τῆς ἱστορίας του ἐπὶ πλέον τῶν εἴκοσιν αἰώνων.

Τα ὅρια τοῦ δοκιμίου μου μοὶ ἀπαγορεύουσι τὴν διὰ παραδειγμάτων διαφώτισιν τῶν λόγων μου τούτων. Ἀλλὰ παραπέμπω ὑμᾶς εἰς τὸ ἐθνικὸν ἔργον τοῦ Κυρίου Παπαρρήγοπούλου, τοῦ ὁποίου ἐκάστη σελὶς μαρτυρεῖ, ὅτι κατὰ πᾶσαν κρίσιμον περίεσιν, κατὰ πᾶσαν περίοδον κινδύνου ἀναφαίνεται εἰς τὸν Βυζαντινὸν ὀρίζοντα ὁ ἀρμόδιος πρὸς ἄμυναν ἢ πρὸς ἐπίθεσιν ἄνθρωπος. Καὶ οὔτε ἡδύνατο ἄλλως νὰ ἐξηγηθῇ ἢ ἐπὶ τοσούτους αἰῶνας διατήρησις τοῦ κράτους ἐκείνου, ἐν μέσῳ τῶν πανταχόθεν περιστοιχούντων αὐτὸ κινδύνων καὶ στοιχείων καταστροφῆς.

Ἄλλ' ἄς ρίψωμεν ἐν βλέμμα εἰς τὴν ἀλληλουχίαν τῶν ἐχθρῶν, οἵτινες ἀδιαλείπτως ἐπησχόλησαν τὴν Βυζαντινὴν κυβέρνησιν. Οὕτω θὰ ἐκτιμήσωμεν καλλίτερον τὴν ἰσχὺν καὶ τὰ συστατικὰ ζώῃς, ἅτινα τὸ κράτος περιεῖχε, συνάμα δὲ καὶ τὰς ἐκδουλεύσεις, τὰς ὁποίας διὰ τῶν ἀπαύστων αὐτοῦ ἀγώνων προσήνεγκεν εἰς τὴν Γυρώπην καὶ καθόλου εἰπεῖν εἰς τὸν πολιτισμόν.

Οἱ πρῶτοι ἀντίπαλοι, τοὺς ὁποίους τὸ Βυζάντιον εἶχε νὰ ἐξοικονομήσῃ, ἦσαν οἱ Γότθοι. Ὁ γδοήκοντα περίπου ἔτη πρὸ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως οἱ βάρβαροι οὗτοι διῆλθον τὸν Δνεῖστρον ⁽¹⁾ καὶ τὸν Δούναβιν, λεηλατοῦντες δὲ καὶ νικῶντες καὶ νικώμενοι κατῴρθωσαν νὰ καταλάβωσι τὴν Δακίαν. Ὑποταχθέντες ὑπὸ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου διετέλεσαν πιστοὶ εἰς τοὺς κληρονόμους του. Ἄλλ' ὅτε ἡ σειρὰ αὐτῶν ἐξέλιπεν, ἀπεστάτησαν οἱ Γότθοι, ὑποταχθέντες ἐκ νέου μετὰ μακρὸν ἀγῶνα ὑπὸ τοῦ μεγάλου Θεοδοσίου. Μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἄρχονται διὰ τῆς λεηλασίας τῆς Ἑλλάδος νέαι αὐτῶν ἐπιδρομαὶ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ

(1) Δάναστριν, κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον de administrando imperio, Σελ. 73.

Ἀλαρίχου, μέχρις οὗ ἀποκρουσθέντες ἐπὶ τέλους ὑπὸ τῶν αὐτοκρατορικῶν στρατῶν πειθαναγκάζονται νὰ μεταβῶσιν εἰς Ἰταλίαν, ἥ δὲ Ἀνατολὴ ἐλευθεροῦται τῆς μάστιγος ἐκεῖνης.

Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος ν' ἀκολουθήσωμεν τὰς τύχας τῶν Γότθων εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην. Ἀλλ' ἂν οὗτοι ἔρριπτον ρίζας ἐν τῇ Ἀνατολῇ, καὶ συνεκρότουν καὶ ἐκεῖ κράτη, ὅποια εἰς Ἰταλίαν, Γαλλίαν καὶ Ἰσπανίαν συνέστησαν, κατέπνιγον δὲ διὰ τῆς πλημμύρας αὐτῶν τὸν πολιτισμὸν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ἤθελεν οὐσιωδῶς μεταβληθῇ ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου. Ἄν ἐξεβαρβαροῦτο ὑπὸ τῶν Γότθων καὶ ἡ Ἀνατολή, ὥς ἐξεβαρβαρώθη ἡ Δύσις, καὶ δὲν διεσώζετο ἡ Ἀνατολικὴ αὐτοκρατορία, πόθεν ἤθελε πραγματοποιηθῇ ἡ ἀναγέννησις τῆς Εὐρώπης;

Μίαν καὶ ἡμίσειαν περίπου ἑκατονταετηρίδα ἀπὸ τοῦ Ἀλαρίχου οἱ στρατηγοὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὁ Βελισσάριος καὶ ὁ Ναρσῆς, κατετρόπωσαν τοὺς Γότθους ἐν Ἰταλίᾳ, ἐξόντωσαν δὲ εἰς Ἀφρικὴν τὴν φυλὴν τῶν Βανδάλων. Οἱ στρατιωτικοὶ ἐκεῖνοι τῶν Βυζαντινῶν θρίαμβοι μεγάλως ἐπενήργησαν εἰς τὴν διάπλασιν τῆς ἐν Ἰταλίᾳ κοινωνίας, ἐξασφάλισαντες τὴν ἐπὶ μακρὸν εἰσέτι ἐκεῖ ἐπικράτησιν τῆς Ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας ⁽¹⁾. Ναὶ μὲν ἡ ἐπίμονος διατήρησις τῶν

(1) Εἰς μὲν τὴν ἀρκτὺν Ἰταλίαν δὲν διετηρήθη ἐπὶ πολὺ ἡ Βυζαντινὴ κυριαρχία, εἰς δὲ τὴν κεντρικὴν ἐξέλιπε περὶ τὰ τέλη τῆς ὀγδόης ἑκατον-

παραδόσεων τῆς Ῥωμαϊκῆς διαδοχῆς, καὶ ἡ κατὰ συνέπειαν ἀνάμιξις τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὰ πράγματα τῆς Ἰταλίας συνετέλεσαν οὐσιωδῶς εἰς τὴν ἐξασθένησιν καὶ τὴν ἐξόντωσιν τοῦ κράτους αὐτῶν. Ἐξ ἄλλου ὅμως ἡ ὑπὸ τῶν ἐξάρχων τῆς Ῥαβέννης καὶ τῶν διοικητῶν τῆς κάτω Ἰταλίας ἐξάσκησις τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας καὶ ἡ δι' αὐτῶν διατηρουμένη ἐν Ἰταλίᾳ ἐκπολιτιστικὴ ἐπιρροή συνετέλεσαν, περισσότερον παρ' ὅσον συνήθως φρονοῦμεν, εἰς τὴν βαθμιαίαν τῶν βαρβαρικῶν στοιχείων ἐξημέρωσιν καὶ εἰς τὴν διάσωσιν τοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῇ Δύσει.

Μετὰ τοὺς Γότθους ἐπέρχονται οἱ Οὔννοι. Οὗτοι ἀπὸ τῆς Ἀσίας βαθμηδὸν πρὸς τὴν Εὐρώπην προχωροῦντες, ἀναφαίνονται κατὰ τὴν πέμπτην ἑκατονταετηρίδα ὑπὸ τὸν Ἀττίλαν, ὅστις νικήσας τὰ εἰς τὴν ὁρμὴν τοῦ ἀντιταχθέντα Ῥωμαϊκὰ στρατεύματα, λεηλατεῖ τὴν Θράκην καὶ τὴν Μακεδονίαν καὶ ἐπιβάλλει ἀτιμωτικὴν εἰρήνην εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβέρνησιν, ἀντιπροσωπευομένην τότε ὑπὸ ἐνὸς ἀνῆλικος αὐτοκράτορος καὶ μιᾶς γυναικός, τῆς Πουλχερίας. Ὅτε βραδύτερον ὁ Ἀττίλας ἐζήτει παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Μαρ-

ταετηρίδος, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Εἰκονομαχίας. Εἰς τὴν μεσημβρινὴν δὲ Ἰταλίαν διετηρήθη μέχρι τῆς ἐνδεκάτης ἑκατονταετηρίδος, ὅτε τὸ τελειωτικὸν τῶν δύο ἐκκλησιῶν σχίσμα συνετέλεσεν οὐχ ἥττον ἢ τῶν Νορμανδῶν αἱ κατακτήσεις εἰς τὸ ὀριστικὸν τῆς Ἰταλίας ἀπὸ τῆς Ἀνατολῆς διαζύγιον.

κιανού τὴν ἀπότισιν τοῦ συνομολογηθέντος τότε φόρου, ἔλαβεν ἀπάντησιν ἀρνητικὴν καὶ ὑπερήφανον, τὴν ὁποίαν δὲν ἠδύναντο ὀλοσχερῶς νὰ δικαιώσωσιν ἀπέναντι τοῦ τρομεροῦ Οὐννου τὰ ὄπλα τῶν Βυζαντινῶν. Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν ὀπλῶν ἡ Βυζαντινὴ αὐλὴ προσέφευγε καὶ εἰς τὴν διπλωματίαν· αἱ δὲ στρατιωτικαὶ ἀποτυχίαι δὲν ἀπέβαινον δι' αὐτὴν καταστρεπτικά, οὔτε τὴν ἔφερον εἰς ἀπόγνωσιν ἐνόσω διετηρεῖτο ἀκμαῖος ὁ ὀργανισμὸς τοῦ κράτους. Οὕτω συνθηκολογοῦσα ἀπηλλάγη ἡ αὐτοκρατορία τῆς φοβερᾶς παρουσίας τοῦ Ἀττίλα, ὅστις στρέφει ἤδη πρὸς δυσμὰς τὰ βήματά του, βήματα φέροντα ἐρήμωσιν καὶ φρίκην, μέχρις οὔ εἰς τὰ πεδία τῆς Γαλλικῆς Καμπανίας ὁ Ἀέτιος κατέστρεψε τῶν Οὐννων τὴν δύναμιν.

Μετὰ τοὺς Γότθους καὶ τοὺς Οὐννους κατέρχονται ἀπὸ τοῦ Βόλγα, κατὰ τὴν ἕκτην ἑκατονταετηρίδα, οἱ Ἀβάρες. Ἐπὶ Ἰουστίνου τοῦ Β' καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ, εἴτε ὡς σύμμαχοι ἐπίβουλοι εἴτε ὡς ἐχθροὶ κεκηρυγμένοι, ἐδῆουν οὗτοι τὰς Βυζαντινὰς ἐπαρχίας, μέχρις οὔ ὁ στρατηγὸς τοῦ Μαυρικίου Πρῆσκος κατώρθωσε νὰ τοὺς νικήσῃ καὶ περισείλῃ (περὶ τὰ 600 μ.Χ.). Μετὰ εἵκοσιν ὅμως καὶ ἕξ ἔτη οἱ Ἀβάρες συμμαχοῦντες μετὰ τῶν Περσῶν ἔρχονται μέχρι τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ὁποίαν εἰς μάτην πολιορκοῦσι, λεηλατοῦσι δὲ τὰ προάστειά της. Ἀλλ' ἀπο-

τυχόντες ἀποσύρονται⁽¹⁾, ἔκτοτε δὲ δὲν πρωταγωνισοῦσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

Ἦδη ἔρχεται ἡ σειρὰ τῶν Σλαβικῶν φυλῶν, τῶν ὁποίων ἡ μετὰ τοῦ Βυζαντίου ἐπαφὴ ἔσχεν ἀποτελέσματα πολλῶ διαρκέστερα τῶν λοιπῶν βαρβαρικῶν εἰσβολῶν, ἀποτελέσματα τῶν ὁποίων ἡ συνέχεια εἰσέτι ἐξακολουθεῖ ἀναπτυσσομένη πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν.

Οἱ πρῶτοι κατὰ τῶν Βυζαντινῶν ἐπιτεθέντες Σλάβοι ἦσαν οἱ Ἄνται. Οὗτοι καταλαβόντες τὴν Δακίαν ὑπετάγησαν μὲν (527 μ. Χ.) ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀλλ' ὅμως καὶ οὗτοι καὶ ἕτερα Σλαβικὰ φυλὰ ἐξηκολούθησαν προχωροῦντες μέχρι τῆς Ἑλλάδος αὐτῆς. Ἐκτοτε δὲ, εἴτε ὡς σύμμαχοι ἢ ἐχθροὶ εἴτε ὡς ὑπήκοοι ἢ αἰχμάλωτοι, ἐσχορπίσθησαν ἐντὸς τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ κατέλαβον ἐπὶ τέλους ὀριστικῶς τὰς χώρας, ὅπου εἰσέτι διαμένουσι ⁽²⁾. Ἀπὸ τοῦ ἔκτου δὲ μέχρι τοῦ ὀγδόου αἰῶνος ἐγένοντο αἱ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα εἰσβολαὶ αὐτῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζει ὁ Φαλμεράγερ τὴν

(1) Τὴν λύτρωσιν τῆς πόλεως ἀπὸ τῶν Ἀθάρων κατὰ τὴν πολιορκίαν ἐκείνην διακρινίζει παρ' ἡμῖν ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀκολουθία "τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου." Ἴδε Παπαρρήγοπούλου Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμον Γ', σελ. 263.

(2) Περί τῶν ὑποτελῶν Σλαβικῶν χωρῶν, περὶ Χρωθατῶν, Δαλματῶν, Σέρβων κ.τ.λ. ὁ K. Rambaud εἰς τὸ προμνημονευθέν πόνημά του πραγματεύεται ἐκτενῶς, ἐρευνῶν τὰς περιστάσεις τῶν διαφόρων ἀποικισμῶν τῶν καὶ τὸς πρὸς τὴν Βυζαντινὴν κυβέρνησιν σχέσεις τῶν. Ἴδε καὶ Πα. παρρρηγοπούλου τόμον Γ', σελ. 240 καὶ ἐφεξῆς.

περιώνυμον αὐτοῦ θεωρίαν περὶ τῆς ἐκσλαβίσεως καὶ ἐξοντώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους. Ἄς μοι ἐπιτραπῇ δὲ ἐν παρόδῳ νὰ ἐκφέρω ἐνταῦθα τὴν ταπεινὴν μου γνώμην, ὅτι εἰς τὸ ἔργον τοῦ Γερμανοῦ ἱστοριογράφου ἔδωκαν οἱ ἡμέτεροι βαρύτητα καὶ σημασίαν πέρα τοῦ δέοντος. Κατήντησε νὰ θεωρῇται παρ' ἡμῖν ἐκπλήρωσις τρόπον τινὰ πατριωτικοῦ καθήκοντος ἢ κατὰ πάσαν περίστασιν ἐθνικῆς περιαυτολογίας στηλίτευσις τοῦ ὀνόματός του καὶ ἀνατροπὴ τῆς θεωρίας του. Ἐνῶ ἐπὶ τέλους, καὶ ἂν ἔτι κατ' οὐσίαν ἔχῃ δίκαιον ὁ Φαλμεράγκερ, καὶ ἐπῆλθε Σλαβικὴ πλημμύρα ἐπὶ τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν⁽¹⁾, δὲν θὰ ἦτο οὐδαμῶς διὰ τὸν Ἑλληνισμόν αἰσχύνῃ ἢ ἀνάμιξις ξένου αἵματος. Ἀπ' ἐναντίας πολλὰ τῶν μεγάλων τῆς νέας ἱστορίας ἐθνῶν εἰς τοιαύτην ἀνάμιξιν ὀφείλουσι τὸ μεγαλεῖόν των. Ἀλλ' ἡ ἐντελής τοῦ ξένου στοιχείου ἀπορρόφησης, (ἐὰν πραγματικῶς ἐπλημμύρισαν τὰς Ἑλληνικὰς χώρας οἱ Σλάβοι), καὶ ἡ διάσωσης καὶ διατήρησις ἀπάντων τῶν γνησίων τοῦ Ἑλληνισμοῦ χαρακτηριστικῶν, ἀποτελεῖ μοναδικὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ φαινόμενον, τὸ ὁποῖον πρόσθετον φέρει τιμὴν εἰς τὸ ἡμέτερον ἔθνος καὶ νέαν ἀποδείξιν τῆς ζωτικότητος αὐτοῦ.

Ἀλλ' ἄς ἐξακολουθήσωμεν τὴν ἀναθεώρησιν τῶν ἀπὸ Βορρᾶ βαρβαρικῶν ἐπιθέσεων. Ἐπειδὴ δὲ περὶ Σλάβων ὁ λόγος, δὲν δυνάμεθα νὰ παραλείψωμεν ἐνταῦθα τοὺς

(1) Ἴδε περὶ Φαλμεράγκερ Παπαρρόγη. τόμον Γ' σελ. 214 καὶ 224.

Ῥώσσοις. Οὗτοι ἀναφαίνονται ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς σκηνῆς κατὰ τὸν ἑννατον αἰῶνα, ὁπότε ὁ Σκανδιναβὸς Ῥοῦριχ μετὰ τῶν Βαρέγων ἢ Βαράγγων του κατέκτησε τὴν Σλαβίαν. Ὅτε ἀπὸ τῆς Ἀρκτου κατερχόμενος ἔφθασεν ὁ Ῥοῦριχ μέχρι Κιέβου, ἤρχισαν διὰ τοῦ Δνίεπερ ⁽¹⁾ ἐπιτιθέμενοι οἱ Ῥῶσσοι κατὰ τῶν Βυζαντινῶν. Τετράκις ἐντὸς δύο ἑκατονταετηρίδων κατέπλευσαν οὗτοι κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ⁽²⁾, ἀλλ' ἀπέτυχον πᾶσαι αἱ κατὰ τῆς βασιλευούσης ἀπόπειραί των. Ἐπὶ δὲ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ἡ Ὀλγα ⁽³⁾ ἐλθοῦσα εἰς Κωνσταντινούπολιν (956 μ. Χ.) ἐβαπτίσθη καὶ μετέφερεν εἰς Ῥωσσίαν τὸν Χριστιανισμόν. Ἐκτοτε διάκεινται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον φιλικῶς πρὸς τὴν αὐτοκρατορίαν ⁽⁴⁾, τὸ δὲ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης "μιαιφονώτατον ἔθνος τῶν ἀθέων Ῥῶς," χαρακτηρίζεται ἐφεξῆς ὡς "ἔθνος χριστιανικώτατον." Περὶ τὸ 960 μ.Χ. ὁ πρῶτος χριστιανὸς ἡγεμὼν αὐτῶν νυμφεύεται τὴν θυγατέρα Ῥωμανοῦ τοῦ Β', ἡ δὲ σχέσις

(1) "Δάναπρις" κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον.

(2) Πρῶτον ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Γ' κατὰ τὸ 864 μ. Χ., δεύτερον τῷ 907, μ. Χ., τρίτον ἐπὶ Λεκαπηνοῦ περὶ τὸ 940 μ. Χ., ὅτε μόλις διεσώθη μετὰ τινων πλοίων του ὁ Ῥῶσσος ἡγεμὼν Ἰγῶρ, τέταρτον δὲ τῷ 944 μ. Χ.

(3) "Ἐλγα ἡ ἀρχόντισσα Ῥωσσίας" κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, "Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, σελ. 594.

(4) Ἀλλὰ δεκαπέντε περίπου ἀπὸ τῆς ἐπισκέψεως τῆς Ὀλγας ἔτη διαβαίνουνσι τὸν Δούναβιν ἐχθρικῶς οἱ Ῥῶσσοι, καὶ συνενοόμενοι μετὰ τῶν Βουλγάρων προκαλοῦσι τὴν κατ' αὐτῶν ἐκστρατείαν τοῦ Ἰωάννου Ζιμισχῆ, ὅστις τοὺς κατατροπώνει.

καὶ ἐπιμιξία μετὰ τῶν Βυζαντινῶν ἐκπολιτίζει βαθμηδὸν τοὺς Ῥώσους, οἵτινες παρὰ τὸν δικέφαλον τῆς αὐτοκρατορίας αἰτὸν ἐκκληρονόμησαν πλεόν παντός ἄλλου ἔθνους ἢ κράτους καὶ τὰς Βυζαντινὰς παραδόσεις. Καθὼς εὐσόχως παρατηρεῖ ὁ K. Rambaud⁽¹⁾, ἡ Ῥωσσία διετήρησε τὴν παράδοσιν τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ συστήματος τοῦ Βυζαντίου, πρὸς δὲ καὶ τὴν ἀποσολὴν αὐτοῦ ὡς πρὸς τὰ ἀπολίτιστα τῆς Ἀσίας ἔθνη.

Μεταξὺ τῶν Σλάβων χρεωστοῦμεν νὰ συγκαταλέξωμεν καὶ τοὺς Βουλγάρους, καίτοι τὴν γλῶσσαν μόνον οὐχὶ δὲ καὶ τὴν καταγωγὴν ἔχει μετὰ τῶν Σλάβων κεινὴν ἢ Τουρκικὴν φυλὴ αὕτη. Οὗτοι, ἀφοῦ βαθμηδὸν καθυπέταξαν τοὺς Σλάβους προχωροῦντες ἀπὸ τοῦ Βόλγα μέχρι τοῦ Δουνάβεως, εἰσέβαλον (559 μ. Χρ.) εἰς Θράκην καὶ ἠπείλησαν τὴν Κωνσταντινούπολιν, διασωθεῖσαν τότε ὑπὸ τοῦ γέροντος Βελισαρίου. Ἐκτοτε δὲν ἔπαυσαν παρενοχλοῦντες τοὺς Βυζαντινοὺς. Ἡ δύναμις των ἐφαίνετο κορυφωθεῖσα ὅτε συλλαβόντες ἐφόνευσαν τὸν βασιλέα Νικηφόρον, κατέστρεψαν δὲ τὸν στρατὸν αὐτοῦ (811 μ. Χ.). Μετὰ ἑκατὸν περίπου ἔτη πολιορκοῦσιν ἐκ νέου τὴν Κωνσταντινούπολιν, οἱ δὲ Βυζαντινοὶ ἀναγκάζονται ν' ἀποδώσωσι πρὸς καιρὸν εἰς τὸν ἡγεμόνα αὐτῶν τὸν τίτλον βασιλέως, τὸν ὁποῖον οὐδέποτε κατεδέχθησαν ν' ἀπονεύωσιν εἰς τοὺς

(1) Σελίς 367.

μονάρχας τῆς Εὐρώπης (¹). Ἡ ἐπιμιξία τῶν δύο βασιλικῶν οἰκῶν, ἡ ἐπαφὴ μετὰ τοῦ Βυζαντίου καὶ ἡ ἐπιρροή τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐφαίνοντο ἐξημερώσασαι τοὺς Βουλγάρους, ὅτε περὶ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου αἰῶνος ἐξερράγη ἐχθρικώτερος παρά ποτε ὁ πόλεμος πάλιν. Μετὰ τριακονταετῇ πεισματώδῃ ἀγῶνα Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος κατετρόπωσε τοὺς Βουλγάρους (1018 μ. Χ.), ἡ δὲ Βουλγαρία ἐγένετο Βυζαντινὴ ἐπαρχία. Μετὰ 170 ἔτη, ἐπὶ Ἰσαὰκ Ἀγγέλου, ἐπανέστησαν ἐκ νέου, ὑποταχθέντες εἰς τὴν θρησκευτικὴν τοῦ Πάπα ὑπεροχὴν. Ἀλλ' ἐπὶ τῆς Φραγκικῆς κατοχῆς ὁ Κράλης αὐτῶν Ἰωάννης συνεπολέμει μετὰ τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῶν Φράγκων.

Τοιοῦτον ἐν συνόψει τὸ ρεῦμα τῆς ἱστορίας τῶν Βουλγάρων, τοὺς ὁποίους καὶ σήμερον δυστυχῶς βλέπομεν εἰς δυσμενῇ κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου διάθεσιν. Ἀλλ' ἄς ἐλπίζωμεν ὅτι ἡ διάσσωσις αὕτη εἶναι ἐφήμερος, καθότι αἱ ἀφορμαὶ τῆς παλαιᾶς ἐχθρας παρῆλθον, καὶ οὐδεὶς ὑπάρχει λόγος ὅπως μὴ ἐνωθῶσιν εἰς ἀδελφικὴν καὶ πάλιν σύμπνοιαν αἱ νέαι τύχαι τῶν δύο τούτων ἐθνῶν, τὰ ὁποῖα τοσούτων αἰώνων κοιναὶ συμφοραὶ συνεζύμωσαν, οὕτως εἰπεῖν.

(¹) Μόνον τοὺς ἡγεμόνας τῆς Περσίας ἀπεκάλουν οἱ Βυζαντινοὶ βασιλεῖς, τοὺς δὲ βασιλεῖς τῆς Εὐρώπης ῥῆγας, ἐξουσιαστάς δὲ ἡ ἄρχοντας τοὺς λοιποὺς ἡγεμόνας μεθ' ὧν ἤρχοντο εἰς συνάφειαν.

Ἑτέρα Τουρκικὴ φυλὴ, ἡ τῶν Μαγιαίων ἢ Οὔγγρων ἀπορρόφησασα τοὺς κατοίκους τῶν χωρῶν, τὰς ὁποίας κατέκτησε, πληροῖ τρόμου καὶ φρίκης τὴν Εὐρώπην, μέχρις οὗ ἡ δυνάμεις τῆς καταστρέφεται ὑπὸ τοῦ μεγάλου Ὄθωνος τῆς Γερμανίας, κατὰ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου αἰῶνος. Οἱ Βυζαντινοὶ ὑπέθαλψαν τὰς κατὰ τῶν Σλαβικῶν φύλων ἐπιθέσεις τῶν Οὔγγρων. Ἀλλ' οἱ ἐπικίνδυνοι οὗτοι σύμμαχοι τρίς ἐπετέθησαν ἐχθρικῶς κατὰ τῆς αὐτοκρατορίας· δὲν ἔπαυσαν δὲ μέχρι τέλους παρέχοντες συμμάχους εἰς τοὺς ἐχθρούς, ἢ καὶ ἐπικούρους εἰς τοὺς στρατοὺς τοῦ Βυζαντίου.

Ἀλλὰ παρερχόμενοι ἐν σιωπῇ τοὺς Πετζενέγους, τοὺς Κομάνους, τοὺς Χαζάρους, τοὺς Οὔζους, ἃς παύσωμεν ἀναδιφῶντες τὴν ἀλληλουχίαν τῶν ἐχθρῶν, ὅσοι ἀπὸ Βορρᾶ κατερχόμενοι ἠπέιλησαν καὶ ἐκλόνισαν ἐπὶ ἕξ αἰῶνας τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν. Συνήθως διὰ τῶν ὅπλων, ἄλλοτε διὰ τῆς διπλωματικῆς αὐτῆς ἐπιδεξιότητος καὶ ὑπεροχῆς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ διὰ τῆς θρησκείας, διὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ διὰ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ ἀνωτέρου αὐτῆς πολιτισμοῦ, ἡ αὐτοκρατορία κατῴρθωσεν οὐχὶ μόνον νὰ ἐξοικονομήσῃ τοὺς ἐπαπειλήσαντας αὐτὴν ἐκ τῶν τοιούτων ἀλλεπαλλήλων εἰσβολῶν κινδύνους, ἀλλὰ καὶ νὰ θέσῃ τὰς βάσεις τοῦ μέλλοντος πολιτισμοῦ ἢ καὶ μεγαλείου πλείστων τῶν βαρβάρων ἐκείνων καὶ ἐχθρικῶν φύλων. Καθότι,

εἴτε κατακτηθέντα εἴτε γεινόμενα ὑποτελῇ ἢ σύμμαχα, ἀποκατέστησαν ὀριστικῶς πέριξ ἢ καὶ ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ κράτους, τὸ δὲ Βυζάντιον εὕρισκετο οὕτως ἐν τῷ μέσῳ μεγάλης ὁμοσπονδίας μικρῶν ἐπικρατειῶν, ἀπὸ τῆς Κασπίας μέχρι τῆς Σικελίας καὶ ἀπὸ τῆς Ἀζοφικῆς μέχρι τῆς Συρίας ἐκτεινομένων, τὰς ὁποίας διὰ τῆς ἐπιρροῆς αὐτοῦ διεῖπε καὶ διέπλαττε, χειραγωγοῦν αὐτὰς εἰς τὸν πολιτισμόν (¹).

(¹) "Id. Rambaud Σελ. 439.

Ἄς στρέψωμεν ἤδη τὸ βλέμμα πρὸς τοὺς ἐξ Ἀνατολῆς πολεμίους. Ἐκεῖ ἡ αὐτοκρατορία δὲν εἶχεν ἀπ' ἀρχῆς ν' ἀντιταχθῇ εἰς στίφη βαρβάρων, τῶν ὁποίων ἡ κατάρκτησις ἠδύνατο νὰ συνεπιφέρῃ τὴν συγχώνευσιν ἢ τὴν ἀφομοίωσιν διὰ τῆς ἐπαφῆς τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ διὰ τῆς Χριστιανωσύνης. Ἐν Ἀσίᾳ εἶχε νὰ πολεμήσῃ πρὸς κράτη ἰσχυρά, ἔχοντα καὶ ὀργανισμὸν αὐτοτελῆ καὶ θρήσκευμα ἴδιον. Τὰ πάντα ἦσαν εἰς σύγκρουσιν καὶ ἀντίθεσιν μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ἀπέναντι δὲ τῆς Ἀσίας τὸ Βυζαντινόν, ἐκπροσωποῦν τὴν Δύσιν, ἐξακολουθεῖ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν παράδοσιν καὶ προσκτᾶται διὰ τῶν ἀγώνων αὐτοῦ τὴν εὐγνωμοσύνην τῆς ἀναγεννωμένης Εὐρώπης.

Ἰδίως ἡ κατὰ Περσῶν πάλῃ ἀποδεικνύει τὴν συνεχεῖαν τρόπον τινὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν τῇ Βυζαντινῇ αὐτοκρατορίᾳ. Οἱ μὲν Βασιλεῖς τῶν Περσῶν ἀφ' ἐνὸς ἀπαιτοῦσιν ὡς σύνορον τὸν Στρυμόνα, καθ' ὃ διάδοχοι Δαρείου τοῦ Ὑστάσπου (¹), οἱ δὲ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες ἀφ' ἐτέρου θεωροῦσιν ἑαυτοὺς ὡς πρὸς τὴν Περ-

(¹) Gibbon, τόμος Β' σελὶς 314. (Ἐκδ. H. G. Bohn, London, 1853-1855.)

σίαν, διαδόχους τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου (¹). Αἱ μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν συμπλοκαὶ γίνονται φοβεραί, στρατοὶ ὀλόκληροι καταστρέφονται, ἐπαρχίαι πλούσιαι καὶ εὐφοροὶ ἐρημοῦνται, ἐξαντλοῦνται καὶ οἱ δύο κρατεροὶ ἀντίπαλοι, μετὰ πᾶσαν δὲ περίοδον ἐξαντλήσεως συνομολογοῦσιν εἰρήνην πολυχρόνιον. Ἀλλ' ἅμα αἱ ἀρχαῖαι πληγαὶ οὐλωθῶσιν, ἐπαναλαμβάνεται ἀγριωτέρα ἢ πάλῃ. Τοσούτων αἰῶνων ἀγῶνες ἡδύναντο νὰ πείσωσι Βυζαντινοὺς καὶ Πέρσας, ὅτι εἰς μάτην ἡγωνίζοντο πρὸς ἀμοιβαίαν ἐπέκτασιν τῶν φυσικῶν αὐτῶν ὁρίων. Ἀλλ' οὐχί! Νικῶντες ἢ νικώμενοι δὲν μεταπέθονται. Εἰς μάτην οἱ θρίαμβοι τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ αἱ νίκαι τοῦ ἀντιπάλου του Σαβῶρη. Εἰς μάτην ὁ Βελισσάριος δρέπει κατὰ Περσῶν τὰς πρώτας αὐτοῦ δάφνας. Μάταιαι δ' ἐπίσης καὶ αἱ τελευταῖαι τῶν Βυζαντινῶν κατὰ Περσῶν ἐπιτυχίαι. Διότι ὅτε μετὰ μακρὸν καὶ ἐνδοξον ἀγῶνα ὁ Ἡράκλειος ἐπέβαλεν εἰς αὐτοὺς τὴν εἰρήνην (628 μ. Χ.), ναὶ μὲν ἡ εἰρήνη ἐκείνη δὲν κατεπατήθη ὑπὸ τῶν Περσῶν, ἀλλὰ τοῦτο ὀφείλεται εἰς τοὺς Ἀραβας, οἵτινες ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἰσχύος

(¹) "Ἐπεὶ δὲ ὁ μέγας Κωνσταντῖνος καὶ ἦν καὶ ἐλέγτο βασιλεὺς Ῥωμαίων, βασιλεῖς τῶν Ῥωμαίων καλοῦνται καὶ μέχρι τοῦ νῦν καὶ οἱ ἐκείνου διάδοχοι βασιλεῖς. Καὶ ἐπειδὴ ὁ μὲν Ἀλέξανδρος τῶν Μακεδόνων ἦν βασιλεὺς, ἡ δὲ Μακεδονία ὑπὸ τὴν τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων χεῖρα εὗρίσκεται, τὰ μὲν ἕως ἔθνη διδῶσι τὴν τιμὴν τῷ βασιλεῖ ὡς διαδόχῳ τοῦ πατρικοῦ οἴκου τοῦ Ἀλεξάνδρου, τὰ δ' οὖν ἐσπέρια ὡς τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου διαδόχῳ." Κωδίνος, περὶ τῶν ὀφικιαλίων κ.τ.λ. σελὶς 33.

των, κατέκτησαν μετ' ὀλίγον (632 μ. Χ.) τὴν Περσίαν, ἐξησθενημένην ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν πολέμων καὶ ἐκ τῶν ἐμφυλίων σπαραγμῶν παραλελυμένην, καὶ κατέλυσαν τὸ Περσικὸν βασίλειον. Ἐκτοτε δὲ ἐν τῇ Ἀσίᾳ ἐχθρὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Βυζαντίου παρίσταται οὐχὶ πλέον ὁ Πέρσης, ἀλλ' οἱ Μωαμεθανοί, πρῶτον οἱ Ἀραβες καὶ μετ' αὐτοὺς οἱ Τοῦρκοι.

Τέσσαρα μόλις ἔτη μετὰ τοὺς κατὰ Περσῶν θριάμβους αὐτοῦ, ἔλαβεν ὁ Ἡράκλειος ἀγέρωχον παρὰ τῶν Ἀράβων μήνυμα νὰ παραδεχθῇ τὴν νέαν αὐτῶν θρησκείαν. Αἱ κατ' αὐτῶν ἐκστρατεῖαί του ἀπέτυχον, ἡ δὲ Ἱερουσαλὴμ ἠλώθη ὑπὸ τοῦ Ὁμάρ (637 μ. Χ.). Μετὰ τὴν Συρίαν ἡ Αἴγυπτος κυριεύεται ὑπὸ τοῦ Ἀμροῦ, πορθήσαντος τὴν Ἀλεξάνδρειαν μετὰ δεκατεσσάρων μηνῶν πολυώδυνον πολιορκίαν (638 μ. Χ.). Μετὰ ἐννέα ἔτη οἱ Ἀραβες ὑπὸ τὸν Ἀβδαλάχ εἰσβάλλουσιν εἰς Ἀφρικὴν καὶ γίνονται κύριοι αὐτῆς μετὰ μακρὸν ἀγῶνα. Ἐξήκοντα δ' ἔτη μετέπειτα κατακτῶσι τὴν Ἰσπανίαν ὑπὸ τὸν Μουσᾶ, καὶ καταλύουσι τὴν ἐκεῖ Γοτθικὴν βασιλείαν. Ἐκ τῆς Ἰσπανίας εἰσβάλλουσιν εἰς Γαλλίαν. Ἀλλ' ἐκεῖ ἐπὶ τέλους ἀναχαιτίζεται ἡ ὁρμὴ των, καὶ τίθεται φραγμὸς εἰς τὸν χεῖμαρρόν διὰ τῆς περιβοήτου νίκης τοῦ Καρόλου Μαρτέλου (732 μ. Χ.).

Ἐνῷ μετὰ τοσαύτης εὐκολίας προοδεύουσιν οἱ Ἀραβες πρὸς δυσμάς, ἡ Κωνσταντινούπολις μένει πρόσ-

κομμα ἀνυπέρβλητον εἰς τὴν πρὸς Ἀνατολὰς πορείαν των. Τῷ 668 μ. Χ. πολιορκεῖται κατὰ πρῶτον ἡ βασιλεύουσα ὑπ' αὐτῶν, ἑπτὰ κατὰ συνέχειαν ἔτη ἐπαναλαμβάνοντων τὰς πρὸς πόρθησιν αὐτῆς ἀνωφελεῖς ἀποπείρας των. Τριακονταετῆς εἰρήνη διεδέχθη τὰς πρώτας ταύτας ἐχθροπραξίας. Τῷ 717 μ. Χ. ἐκ δευτέρου ἡ Κωνσταντινούπολις ἐπὶ δέκα τρεῖς μῆνας πολιορκεῖται ὑπ' αὐτῶν εἰς μάτην.

Ἄλλ' ἐὰν οἱ Ἀραβες ἐπετύγχανον κατὰ τὰς πρώτας ταύτας ἐφόδους των, καὶ κατακτῶντες τὰς Βυζαντινὰς ἐν Εὐρώπῃ ἐπαρχίας κατῴρθουν προχωροῦντες νὰ ἐνωθῶσι μετὰ τῶν ἐξ Ἰσπανίας ἀνερχομένων ἀδελφῶν αὐτῶν, τότε βεβαίως ἡ νίκη τοῦ Καρόλου Μαρτέλου δὲν θὰ ἐδοξάζετο ὡς ἡ λύτρωσις τῆς Χριστιανικῆς Εὐρώπης, τὴν δὲ σήμερον, κατὰ τοῦ Γίββωνος τὴν φράσιν, "ἡ ἐξήγησις τοῦ Κορανίου θὰ ἦτο τῆς διδασκαλίας τὸ « θέμα εἰς τὰς σχολὰς τῆς Ὁξωνίας, ἐντὸς δὲ τῶν « ναῶν τῆς νήσου ταύτης (τῆς Ἀγγλίας,) θὰ ἐδιδάσκε- « το εἰς περιτετμημένον λαὸν ἡ ἀγιότης καὶ ἡ ἀλήθεια « τοῦ κηρύγματος τοῦ Μωάμεθ." (1)

Τῷ 823 μ. Χ. οἱ Ἀραβες ἐξ Ἰσπανίας ὀρμώμενοι κατέκτησαν τὴν Κρήτην· ὅτε δὲ μετὰ 138 ἔτη ἀνέκτισεν αὐτὴν ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ἐδέησε διὰ νέων ἐποικισμῶν καὶ διὰ νέου κηρύγματος νὰ ἐπαναγάγῃ τὴν νῆσον εἰς τὸν Ἑλληνισμόν καὶ εἰς τὴν Χριστιανωσύνην.

(1) Gibbon, τόμος Στ', σελὶς 130.

Ἡ ἐκμωαμεθάνωσις ἐκείνη τῆς Κρήτης ἀποδεικνύει ὅποιον διέφυγε κίνδυνον ἡ Ἑλληνικὴ Ἀνατολή, καὶ ἐν γένει ἡ Χριστιανικὴ Εὐρώπη, χάρις εἰς τοὺς ἀπαύστους ἀγῶνας τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων.

Κωνσταντῖνος ὁ Πωγωνάτος, Λέων ὁ Ἰσαυρος, Κωνσταντῖνος ὁ Κοπρώνυμος, ὁ Λαχανοδράκων ἐπὶ Λέοντος τοῦ Δ', Βασίλειος ὁ Μακεδών, ὁ Κουρκούας ἐπὶ Ῥωμανοῦ τοῦ Α', πρὸ πάντων δὲ Νικηφόρος ὁ Φωκᾶς καὶ Ἰωάννης ὁ Ζιμισκῆς, διὰ τῆς ἡρωϊκῆς καρτερίας καὶ τῆς στρατηγικῆς αὐτῶν ἱκανότητος κατώρθωσαν οὐχὶ μόνον ν' ἀναχαιτίσωσι τοὺς Ἀραβας, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξασθενήσωσιν αὐτοὺς ἐπὶ τέλους, μέχρις οὗ κατελύθη ἡ δύναμις τῶν Καλιφῶν καὶ νέοι ἐχθροὶ Μωαμεθανοὶ διεδέχθησαν τοὺς Ἀραβας, οἱ Τοῦρκοι.

Οἱ Τοῦρκοι φαίνονται κατὰ πρῶτον εἰς τὴν ἰσορίαν περὶ τὰ μέσα τοῦ ἑκτοῦ αἰῶνος. Αἱ σχέσεις αὐτῶν μετὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῶν διαδόχων του ἦσαν φιλικαί, ὁ δὲ Ἡράκλειος τοὺς εἶχε συμμάχους εἰς τοὺς κατὰ Περσῶν καὶ Ἀράβων πολέμους. Κατόπιν ἀσπασθέντες τὸν Ἰσλαμισμόν ἐτάχθησαν ὑπὸ τὴν σημαίαν τῶν Καλιφῶν, οἵτινες κατὰ τὸν ἑννατον αἰῶνα ἤγοντο καὶ ἐφέροντο ὑπὸ τῶν ἀρχηγῶν τῶν φρουρούντων αὐτοὺς Τουρκικῶν ταγμάτων. Τῷ 1037 μ. Χ. ὁ Τογρούλ, υἱὸς τοῦ Σελζούκ, θεμελιοῖ τὴν δυναστείαν τῶν Σελζουκιδῶν, ὁ δὲ ἀνεψιὸς του Ἀλπ-Ἀρσλάν εἰς-

βάλλει (1068 μ. Χ.) εἰς τὰς Βυζαντινὰς ἐπαρχίας καὶ αἰχμαλωτίζει τὸν αὐτοκράτορα Ῥωμανὸν Διογένην. Ἐντὸς εἴκοσιν ἐτῶν οἱ Τοῦρκοι ἐκυρίευσαν τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, διώξαντες καὶ τοὺς Φατιμίτας Καλίφας ἀπὸ τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἡ ὑπ' αὐτῶν κατοχὴ τῆς ἱερᾶς πόλεως ὑπῆρξεν ἡ ἀφορμὴ τῶν σταυροφοριῶν, αἵτινες ἀντὶ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ἁγίων τόπων ἐπέφερον τὴν ἐξασθένησιν καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους.

Ἐπὶ διακόσια καὶ ἐπέκεινα ἔτη διήρκεσεν ὁ ἀγὼν τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῶν Τούρκων ὑπὸ τὴν δευτέραν αὐτῶν Ὀθωμανικὴν δυναστείαν. Διὰ τῶν ἀπαύστων αὐτῶν καὶ ὀρμητικῶν ἐπιδρομῶν οἱ Τοῦρκοι ἐπεδίωκον τὴν ἐξόντωσιν τῶν Χριστιανῶν κατοίκων καὶ τὴν διὰ τῆς καταστροφῆς ἐξασθένησιν καὶ κατὰκτησιν τῆς χώρας. Σφάζοντες καὶ ἐξανδραποδίζοντες σωρηδὸν τοὺς κατοίκους τῶν ἀγρῶν, ἐρημοῦντες τὴν γῆν, ἐπέτυχον ἐντὸς ὀλίγου νὰ ἐξολοθρεύσωσι τὴν Ἑλληνικὴν φυλὴν καὶ νὰ ἐξορίσωσι τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀπὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τὰ ἐνδότερα. Εἰς μάτην ἀπεπειρῶντο οἱ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐξασθενούμενοι στρατοὶ τῶν αὐτοκρατόρων νὰ προλάβωσιν ἢ ἀποκρούσωσι τὰς αἰφνιδίους αὐτῶν ἐπιδρομάς, ἢ νὰ προφυλάξωσιν ἀπ' αὐτῶν τὰς ἐκτάσεις τῆς αὐτοκρατορίας. Ἄλλ' οἱ ἐμφύλιοι τῶν Τούρκων σπαραγμοὶ καὶ οἱ μετὰ τῶν Μογγόλων ἀτυχεῖς πόλεμοί των ἴσως ἐπὶ τέλους ἐπέτρε-

πον εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς νὰ ἰσχύσωσι κατ' αὐτῶν, ἂν ὁ νεαρὸς τῆς Δύσεως Χριστιανισμὸς ἐγένετο σύμμαχος καὶ ἐπίκουρος τῆς γεγηρακυίας πλέον Ἀνατολῆς. Ἀπ' ἐναντίας ἀντὶ συμμάχων εἶχεν ἐχθροὺς καὶ τοὺς Φράγκους ἢ Κωνσταντινούπολις. Θρησκευτικαὶ καὶ ἐμπορικαὶ ἀντιζηλῖαι, τὸ ζήτημα τῆς Παπικῆς ὑπεροχῆς καὶ τὰ ὕλικά συμφέροντα τῶν Δημοκρατιῶν τῆς Ἰταλίας ἐμπόδιζον τὴν Δύσιν νὰ ἐννοήσῃ, ὅτι ὁ προμαχὼν αὐτῆς ἐκινδύνευε, καὶ οὕτως ἡ σαυροστόλιστος πορφύρα, τὴν ὁποίαν οἱ Σταυροφόροι πρῶτοι ἔσχισαν καὶ ἠτίμασαν, κατεπατήθη αἱματόφυρτος ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ Τούρκου κατακτητοῦ.

Οὕτως ἡ Ἀνατολικὴ αὐτοκρατορία διελύθη ὑπὸ τὰς ἀδιακόπους προσβολὰς τῶν Ἀσιανῶν αὐτῆς ἐχθρῶν. Ἐπίσης ἀδιάκοποι ἦσαν καὶ οἱ κατὰ τῶν Βορείων ἢ Δυτικῶν αὐτῆς ἀντιπάλων ἀγῶνες· ἀλλὰ πάντες οἱ κατὰ τῶν τελευταίων τούτων πόλεμοι δὲν ἴσχυσαν νὰ καταστρέψωσι δεσμόν τινα, ὅστις διαρκῶς ὑφίστατο, βασιζόμενος εἰς τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ Χριστιανικοῦ θρησκευματος, καὶ κρατῶν ὅπως δῆποτε ἀνοικτὴν τῆς συμφιλίωσεως τὴν θύραν. Ἀπ' ἐναντίας μετὰξὺ Ἀσίας καὶ Βυζαντίου τὸ χάσμα εἶναι ἀδιάβατον, καὶ ἀδύνατος ἡ συμβίωσις. Τοὺς Πέρσας διαδέχονται οἱ Ἀραβες, τοὺς δὲ Ἀραβας οἱ Τοῦρκοι. Πλὴν πάντας τούτους ἐξ ἴσου ἐμπνέει καὶ ὁδηγεῖ ἀπ' ἀρχῆς μέ-

χρητέλους μία καὶ ἡ αὐτὴ ἐνέργεια, ἐν καὶ τὸ αὐτὸ αἶσθημα, αἶσθημα ἀδιαλλάκτου θρησκευτικοῦ μίσους, ἐνέργεια δ' ἄπαυστος πρὸς ἐξόντωσιν τοῦ Χριστιανικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον ἔθετε φραγμὸν εἰς τὴν πρὸς δυσμὰς ὁρμὴν των. Διὰ τοῦ φραγμοῦ ἐκείνου διεσώθη ὁ Χριστιανισμὸς ἀπὸ τῆς ἐξολοθρευτικῆς καταδιώξεως τῶν πυρολατρῶν Περσῶν, καὶ ἀπὸ τῆς διὰ τῆς Ἀραβικῆς μαχαίρας παντελοῦς τοῦ Κορανίου ἐπικρατήσεως. Χάρις εἰς ἐκεῖνον τὸν φραγμὸν ἠδυνήθη ἡ δυτικὴ Εὐρώπη ν' ἀνδρωθῇ καὶ ν' ἀναχαιτίσῃ ἐπὶ τέλους διὰ τῆς ἐν Ναυπάκτῳ ναυμαχίας καὶ διὰ τῶν ἁθλῶν τοῦ Σοβιέσκη τὴν περαιτέρω τῶν Τούρκων πρόοδον, ἀφοῦ ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Χριστιανικὴ αὐτοκρατορία κατεστράφη. Ἀτυχῶς εἰς τὴν καταστροφὴν τῆς ταύτης συνετέλεσαν τὰ μέγιστα αὐτοὶ οὗτοι τῆς Δύσεως οἱ λαοί, τοὺς ὁποῖους ἡ ὑπαρξίς τῆς πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως ὠφέλησε. Ναὶ μὲν τοῦ Μωάμεθ ὁ πέλεκυς κατέφερε τὴν ἐσχάτην πληγὴν, ἀλλ' ἡ πληγὴ ἐκείνη ἀπέβη θανατηφόρος, διότι κατέπεσεν ἐπὶ σώματος ἐξηυτελισμένου καὶ ἐξησθενημένου πλέον. Τοῦ δ' ἐξευτελισμοῦ καὶ τῆς ἐξασθενήσεως ἐκείνης τὴν εὐθύνην φέρουσι κυρίως αἱ σταυροφορίαι.

Ἄλλ' ὅποῖαι ἦσαν αἱ σταυροφορίαι αὗται, αἵτινες μέχρι βάθρων σείσασαι καὶ Δύσιν καὶ Ἀνατολήν, ἐπέφερον ἀποτελέσματα, τῶν ὁποίων εἰσέτι ὑποφέρομεν τὴν ἐπίδρασιν ;

Ἀκράτητον αἶσθημα θρησκευτικοῦ ἐνθουσιασμοῦ κατέλαβε τοὺς λαοὺς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης μετὰ τὸ κήρυγμα τοῦ ἐρημίτου Πέτρου, καὶ πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ Ἀγίου Τάφου ἐκυλίσθη σύσσωμος ἡ Δύσις πρὸς τὴν Ἀνατολήν. Ἴσως διηυκόλυνε τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ κηρύγματος ἐκεῖνου ἡ ἔμφυτος πρὸς τὰς μεταναστεύσεις ῥοπή τῶν ἀπογόνων τῶν βαρβαρικῶν φυλῶν, αἵτινες πρὸ πέντε ἢ ἕξ ἑκατονταετηρίδων εἶχον ἀναστατώσει τὴν Εὐρώπην⁽¹⁾. Ἡ μετακίνησις των ὁμως αὕτη ἦτο προωρισμένη νὰ θεραπεύσῃ τὰς πληγὰς, ὅσας αἱ τῶν προγόνων αὐτῶν εἰσβολαὶ εἶχον προξενήσει εἰς τὸν βορειοδυτικὸν κόσμον, καὶ νὰ ἐπαναφέρῃ ἐν αὐτῷ τὸν ἔκτοτε διωχθέντα πολιτισμόν.

Ἀλλ' αἱ σταυροφορίαι προσλαμβάνουσιν ὅλως διάφορον φάσιν, καθόσον θεωροῦνται ὑπὸ δυτικὴν ἢ ὑπὸ ἀνατολικὴν ἔποψιν. Ὡς πρὸς τὴν Δύσιν εἶναι εὐγενὲς θρησκευτικοῦ αἰσθήματος ἀποτέλεσμα καὶ ἀρχὴ ἀναγεννήσεως καὶ πολιτισμοῦ, εὐλόγως δὲ δύνανται οἱ εὐγενεῖς τῆς Εὐρώπης νὰ καυχῶνται τὴν σήμερον, ὅτι

(1) Ὁ Finlay (τόμος Β', σελὶς 136) καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ Γίβωνος (ἴδε σημείωσιν ἐν σελίδι 353 τοῦ Ζ' τόμου, ἔκδοσις H. G. Bohn, London, 1855) ἐκφέρουσι τὴν γνώμην, ὅτι αἱ Εὐρωπαϊκαὶ κυβερνήσεις καὶ οἱ Πάπαι ὑπέθαλψαν τὰς σταυροφορίας, ὅπως δι' αὐτῶν ἀπαλλαγῶσι τῶν ταραχοποιῶν εἰς τὰς τότε κοινωνίας στοιχείων, παρέχοντες εἰς αὐτὰ τὴν διέξοδον ἐκείνην.

οἱ σταυροφόροι ἦσαν οἱ πρόγονοί των. Ἀλλ' οἱ Χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς, ὅτε εἶδον τὰ ἄγρια ἐκεῖνα σίφη λυμαινόμενα τὰς Βυζαντινὰς ἐπαρχίας, λεηλατοῦντα καὶ καταστρέφοντα, ὅτε εἶδον τοὺς αὐτοκλήτους προμάχους τῆς Πίστεως σφάζοντας καὶ τοὺς ἱερεῖς αὐτοὺς τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ λόγῳ ὅτι ἦσαν αἵρετικοί⁽¹⁾, ἐλησμόνησαν ὅτι αἱ ἐκστρατεῖαι ἐκεῖναι εἶχον θρησκευτικὸν δῆθεν σκοπὸν καὶ χριστιανικὸν χαρακτῆρα.

Αἱ σκληρότητες καὶ βιαιοπραγίαι τῶν σταυροφόρων διήγειραν τὴν ἀγανάκτησιν καὶ τὴν ἀποστροφὴν τῶν Βυζαντινῶν λαῶν, εὐθὺς δ' ἀπ' ἀρχῆς ἡ δυσπιστία ἐχώρισε Λατίνους καὶ Γραικοὺς, καὶ ἀμφοτέροι ἐθεώρησαν ἀλλήλους, οὐχὶ μόνον ὡς αἵρετικούς, ἀλλὰ καὶ ὡς πολιτικούς ἀντιπάλους⁽²⁾. Οὕτως ἀναδεικνύεται ἐκ πρώτης ἀφετηρίας ἐχθρική πρὸς τὴν Ἀνατολὴν ἡ διαγωγὴ καὶ ἡ πολιτικὴ τῶν σταυροφόρων, ἀπὸ δὲ τῆς ἐμφανίσεώς των ἄρχεται ἀληθῶς ἡ παρακμὴ καὶ προσημαίνεται τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας. Ναὶ μὲν ἡ πρώτη σταυροφορία (1096 μ. Χ.) ἐφάνη ἐνισχύσασα τρόπον τινὰ τὸ Βυζαντινὸν κράτος, χάρις εἰς τὴν εἰσιν καὶ τὴν ἐπιδεξιότητα τοῦ τότε βασιλεύοντος Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ· ἀλλὰ καὶ αὕτη καὶ αἱ ἐπομεναι τῶν σταυροφόρων ἐκστρατεῖαι ἐσάλευσαν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον καὶ ὑπέσκαψαν τὰς βάσεις τῆς αὐτοκρατορίας, ἐξήντλησαν δὲ τὰς δυνάμεις καὶ τοὺς

(1) Ἰδὲ Finlay, τόμ. Β', σ. 138 (2) Αὐτίθι, σ. 263, 335 κ. 364.

πορους αὐτῆς, μέχρις οὗ ἀπολέσασαι ἐπὶ τέλους πάντα θρησκευτικὸν χαρακτῆρα ἀπέληξαν εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1204 μ. Χ.). Ἡ βεβήλωσις τότε τοῦ θρόνου καὶ ἡ τοῦ κράτους ἀποσύνθεσις ἐπέφερον πληγὴν καιρίαν εἰς τὸ ἀρχαῖον ἐκεῖνο οἰκοδόμημα, ἐκ τῆς ὁποίας δὲν ἠδυνήθη πλέον νὰ ἀναλάβῃ⁽¹⁾.

Τὰς σχέσεις τῶν σταυροφόρων πρὸς τὴν Ἀνατολὴν δὲν ἐπραγματεύθη εἰσέτι ἡ ἱστορία ὑπὸ εὐρεῖαν καὶ ἀμερόληπτον ἔποψιν, ἡ δὲ ἀφήγησις τῶν συμβάντων ἐκεῖνων μεταδίδεται εἰσέτι εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν δυτικῶν προλήψεων. Οἱ Βυζαντινοὶ πάντοτε πταίουσι· δόλιοι, προδόται αὐτοί⁽²⁾, αὐτῶν τὸ πταῖσμα ἂν δυσπιστῶσι πρὸς τοὺς σταυροφόρους. Ἀλλ' ὅμως καὶ οἱ προληπτικοὶ τῶν δυτικῶν ἱστοριογράφων καὶ οἱ ἐπιδει-

(1) "Ἴδε περὶ τῶν σταυροφοριῶν καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῶν Παπαρηγοποῦλου τόμον Δ', σελ. 488 καὶ ἐφεξῆς. "Ἄν, λέγει (σελ. 539) ὁμιλῶν περὶ τῆς πρώτης σταυροφορίας, ἂν ὁ Ἀλέξιος μετεχειρίζετο κατὰ τῶν
 » Τούρκων τὰς ναυτικὰς καὶ πεζικὰς δυνάμεις, ἅς ἠναγκάσθη νὰ στρέψῃ
 » κατὰ τῶν λεγομένων τούτων συμμάχων, καὶ τὰς δυνάμεις ἅς συνεξέπεμ-
 » ψε μετ' αὐτῶν κατ' ἀρχὰς εἰς μικρὰν Ἀσίαν καὶ εἰς Συρίαν, καὶ τοὺς
 » πόρους οὓς ἐστερήθη διὰ τῶν λεηλασιῶν καὶ δηλώσεων, ἤθελε βεβαίως ἀ-
 » παλλαγῇ παντὸς κινδύνου ἀπὸ τῶν Μωαμεθανῶν πολὺ ἀσφαλέστερον καὶ
 » ὀριστικώτερον, παρ' ὅτι ἀπηλλάγη διὰ τῶν προσκαίρων κατορθωμάτων
 » τῆς Δύσεως."

(2) "Οἱ Λατῖνοι δὲν κατενόουν ὅτι αἱ ἀποτυχίαι αὐτῶν προήρχοντο ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῶν ἐλλείψεων καὶ ἐκ τῆς ἀπρονοησίας των, ἀλλ' ἐπέμενον ἀποδίδοντες εἰς τὴν προδοσίαν τῶν Γραικῶν τὰ ἀτυχήματά των." Finlay τόμος Β', σελὶς 140.

κνύοντες ἀμεροληψίαν δὲν δύνανται νὰ καλύψωσι τὴν βαρβαρότητα καὶ τὴν ὑπεροψίαν, τὰς ἀπαύστους διενέξεις, τὴν ἀπιστίαν εἰς ὄρκους καὶ εἰς συνθήκας, τὴν ἔλλειψιν ἐπὶ τέλους πάσης στρατηγικῆς ἢ πολιτικῆς ικανότητος, ἣτις ἰδίως χαρακτηρίζει τὰς πρώτας εἰσβολὰς τῶν σταυροφορικῶν στιφῶν. Ἡδύναντό ποτε τοιοῦτοι στρατοὶ νὰ ἰσχύσωσιν ἐπὶ πολὺ κατὰ τῶν Μωαμεθανῶν, ἢ νὰ διασώσωσι τὴν αὐτοκρατορίαν, τὴν ὁποίαν ἀφ' ἐτέρου ἐπεβουλεύοντο; Καὶ δὲν εἶχον δίκαιον οἱ αὐτοκράτορες, μεθ' ὅσα ἐξ αὐτῶν ἔπαθον, νὰ ἐπιδιώκωσι τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς ἀμφιβόλου καὶ ἐπικινδύνου ἐπικουρίας των;

Ἄν εὐθὺς ἀπὸ τῆς πρώτης σταυροφορίας δὲν ἔλαβον οὗτοι κατοχὴν τοῦ Βυζαντινοῦ θρόνου, ὀφείλεται τοῦτο εἰς τὴν σχετικὴν ἀδυναμίαν, οὐχὶ δὲ εἰς τὴν μετριοπάθειάν των. Ἄλλ' ἐπὶ τῆς τετάρτης σταυροφορίας ἦσαν ἤδη ἐξωκλειωμένοι πρὸς τὰ πράγματα τῆς Ἀνατολῆς, ἡ δὲ αὐτοκρατορία εὐρίσκετο εἰς περίοδον μεγίστης παραλυσίας καὶ ἐξασθενήσεως ἔνεκα τῶν ἀπαύσων πολέμων τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ καὶ τῶν ἐμφυλίων σπαραγμῶν τῶν διαδόχων του, καὶ οὕτω κατωρθώθη εὐκόλως ἡ Φραγκικὴ κατάκτησις. Ἄλλ' ἐπὶ πεντήκοντα καὶ ἑπτὰ μόνον ἔτη κατέχουσιν οἱ Λατῖνοι τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐνῶ ἑνδοξος σειρὰ γενναίων αὐτοκρατόρων συγκεντροῦντες τὰς δυνάμεις τοῦ ἀναρρήνωμένου Ἑλληνισμοῦ καταπολεμοῦσι τοὺς Χριστιανοὺς ἐχθροὺς των,

μέχρις οὗ (1261 μ. Χ.) Μιχαήλ ὁ Παλαιολόγος ἀνακτᾷ τὴν πόλιν τοῦ Κωνσταντίνου.

Ἐκτοτε πλατύνεται ἡ ῥῆξις μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ διαιωνίζεται ἡ ἀπόστασις των. Ἀπόπειραι συμφιλιώσεως ἐγένοντο, ἀλλ' ἄνευ ἐμπιστοσύνης ἀφ' ἑνός, καὶ ἄνευ εἰλικρινείας ἀφ' ἑτέρου. Ἡ βάσις πάσης διαπραγματεύσεως ἐκ μέρους τῶν Δυτικῶν εἶναι ἡ παραδοχὴ τῶν πρωτείων τοῦ Πάπα. Εἰς στιγμὰς ἀδυναμίας καὶ ἐσχάτου πολιτικοῦ κινδύνου εὐρέθησαν αὐτοκράτορες παραδεχθέντες τῆς Δύσεως τὴν ἀξίωσιν· ἀλλ' ὁ λαὸς οὐδέποτε ἔστερξε τὴν διὰ τοιαύτης θυσίας ἐπικουρίαν τῶν Λατίνων. Ἀπ' ἐναντίας ἀναπολοῦντες τὰς πυρπολήσεις, τὴν λεηλασίαν, τὰς ἀπαγωγὰς καὶ τοὺς θρησκευτικοὺς διωγμοὺς τῆς Φραγκικῆς κατακτήσεως, κατήντησαν οἱ Βυζαντινοί, δυσπιστοῦντες πρὸς τὴν συμμαχίαν τῆς Δύσεως, νὰ προτιμῶσι, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ μεγάλου δουκὸς Λουκᾶ Νοταρᾶ, “φακιόλιον Τούρκων ἢ καλύπτραν Λατινικὴν”(1)! Ἀπάτη βεβαίως, ἀπάτη σκληρά! Καὶ ὅμως τίς οἶδεν; Ἄν ἡ πρώτη Φραγκικὴ κατάκτησις δὲν ᾗτο ἐφήμερος, ἀνιδρύετο δὲ διαρκές τι οἰκοδόμημα ἐπὶ τῶν βάσεων τοῦ ἐκλατινισθέντος Βυζαντινοῦ θρόνου, ἢ ἐὰν ἐδιώκοντο οἱ Τοῦρκοι ἐπὶ τέλους

(1) “Καὶ γὰρ ἀπογνόντες εἰ τῆς πόλεως ἔλεγον: « Εἴθε ἐδόθη ἡ πόλις ἐν χερσὶ Λατίνων τῶν ὀνομαζόντων τὸν Χριστὸν καὶ Θεοτόκον καὶ μὴ ἀπορρίψωμεν ἐν ταῖς τῶν ἀσεβῶν παλάμαις. Τότε καὶ αὐτὸς (ὁ Νοταρᾶς) ἐκεῖνο ἐφθέγγετο, κ.τ.λ.” Μιχαήλ Δούκας κεφ. ΛΗ', σελ. 264.

ἀπὸ τοῦ Βοσπόρου διὰ Φραγκικῆς ἐπικουρίας, ἥτις μετετρέπετο κατόπιν εἰς νέαν καὶ ῥιζικὴν κατάρκτησιν, ἡ τοιαύτη τῶν πραγμάτων τροπὴ ἡδύνατο ν' ἀποβῇ ὡς πρὸς τὸν Ἑλληνισμὸν ἐξολοθρευτικωτέρα τῆς Τουρκικῆς μαχαίρας. Ναὶ μὲν οἱ ὠραῖοι τόποι, τοὺς ὁποίους ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας ἡρῆμωσεν ὁ Ὀθωμανός, ἤθελον ἀπαλλαγῇ τῆς μακρᾶς αὐτῶν συμφορᾶς, ἐὰν τοὺς κατεῖχον οἱ Φράγκοι ἔκτοτε· ἀλλ' ὡς Ἑλληνας ὀφείλομεν ἴσως χάριτας εἰς τὸν κατακτητὴν Μωάμεθ, ἀναλογιζόμενοι ὅτι, δουλουμένης τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Φράγκων, ἐκινδυνεύομεν ν' ἀπολέσωμεν τὰς παραδόσεις καὶ τὴν μνήμην τῆς προγονικῆς εὐκλείας, καὶ ἀντὶ Ἑλλήνων νὰ εἴμεθα σήμερον κρᾶμά τι νόθον δυτικο-ἀνατολικῶν φυλῶν, λαλοῦν παρεφθαρμένην τινὰ διάλεκτον καὶ στερημένον τῶν συστατικῶν ἐκείνων, ἅτινα καθ' ὅλας τὰς ἐθνικὰς δυστυχίας ἀπετέλεσαν τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν τιμὴν ἡμῶν.

Ὡς ἐπεισόδιον τῶν σταυροφοριῶν δύναται νὰ θεωρηθῇ, καίτοι προηγηθεῖσα ἐν μέρει αὐτῶν, καὶ ἡ τῶν Νορμανδῶν εἰσβολὴ εἰς τὰς Βυζαντινὰς κτήσεις. Οἱ ὕστατοι οὗτοι τῶν βαρβάρων κατακτήσαντες μέρος τῆς ἀρκτῶας Γαλλίας, παρεδέχθησαν μὲν τῶν ἡττηθέντων τὴν γλῶσσαν, ἀλλὰ δὲν ἀπεξεδύθησαν εὐκόλως τὰς βαρβαρικὰς ἑξεις, τὴν πρὸς μεταναστεύσεις τάσιν καὶ τὴν δίψαν τῶν κατακτήσεων. Τῷ 1016 μ. Χ. μοι-

ρα αὐτῶν κατελθοῦσα εἰς Ἰταλίαν ἐκυρίευσεν τὰς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν κατεχομένας εἰσέτι ἐκεῖ χώρας, ἀπὸ δὲ τοῦ 1081 μέχρι τοῦ 1084 μ. Χ. ὁ Ῥοβέρτος Γουῖσκάρδος δις ἐκστρατεύσας εἰς Ἑλλάδα, δὲν κατώρθωσε νὰ ριζώσῃ ἐν αὐτῇ, καίτοι νικήσας τὸ πρῶτον Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν. Μετὰ ἐξήκοντα περίπου ἔτη οἱ Νορμανδοὶ ἐπιχειρήσαντες νέαν κατὰ τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν ἐκστρατείαν, ἐκυρίευσαν τὴν Κέρκυραν καὶ ἐλεηλάτησαν τὴν Στερεάν. Ἀλλ' ὁ Μανουὴλ Κομνηνὸς διώξας αὐτοὺς μεταφέρει τὸν πόλεμον εἰς Ἰταλίαν, καὶ τοὺς ἀναγκάζει νὰ ζητήσωσι τριακονταετὴ εἰρήνην. Καθ' ἣν δ' ἐποχὴν ταῦτα συνέβαινον παρ' ἡμῖν, οἱ Νορμανδοί, κύριοι τῆς Ἰταλίας καὶ τὸ φόβητρον τῆς λοιπῆς Εὐρώπης, κατέκτων τὴν Ἀγγλίαν. Ἡ κατ' αὐτῶν ἐπιτυχία τῶν Βυζαντινῶν μαρτυρεῖ τὴν καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἔτι ὑπεροχὴν καὶ δύναμιν τῆς αὐτοκρατορίας ⁽¹⁾.

(1) Κατὰ πόσον οἱ Βυζαντινοὶ διετήρουν εἰσέτι τὴν συναίσθησιν τῆς ὑπεροχῆς των ταύτης, μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν ἐξῆς στίχων, τοὺς ὁποίους ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ἀπηύθυνε πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Κουράδον, ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ ἐνυμφεύθη τὴν συγγενῇ του Βέρθαν, μετονομασθεῖσαν Εἰρήνην (1144 μ. Χ.). “ὦ μέγα ῥήξ,” λέγει, τὸν ἀποκαλεῖ δὲ ῥῆγα, οὐχὶ αὐτοκράτορα,

“ὦ μέγα ῥήξ τῆς παλαιᾶς καὶ πρεσβυτέρας Ρώμης,
Βαθύτατε τὴν φρόνησιν, δεινὴ τὴν στρατηγίαν,
Τὸ γένος εὐγενέστιάτε, περὶδοξε Κουράδε,
Καὶ κηδεστά λαμπρότατε τῶν δορυφορουμένων,
Νῦν ὑπερῆρας τῇ τιμῇ, νῦν εὐγενίσθης πλέον,
Καὶ καθωράθης ἀγχιστεὺς τοιούτου βασιλέως.”

Αἱ ἐκστρατεῖαι τῶν Νορμανδῶν προητοίμασαν τὰς κυρίως Ἑλληνικὰς χώρας διὰ τὴν Γαλλικὴν κατοχὴν, ἥτις ἐπηκολούθησε τὴν τετάρτην σταυροφορίαν. Ἄλλ' ἡ κατοχὴ ἐκείνη, καίτοι ἐπὶ δύο περίπου ἑκατονταετηρίδας διαρκέσασα, δὲν ἀφῆκεν ἔχνη διαρκῆ, οὐδ' ἐπηρέασεν οὐσιωδῶς τὰς τύχας τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' οὐδὲ συνετέλεσεν οὐδαμῶς εἰς ἀναχαίτισιν τοῦ χειμάρρου τῆς Τουρκικῆς κατακτῆσεως. Ἡ πτώσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως συμπαρέσυρεν εἰς τὸν ζυγὸν ἅπαντα τὸν Ἑλληνισμόν· ἡ δὲ Χριστιανικὴ Εὐρώπη ἔβλεπεν ἀπαθῆς τὴν φρικτὴν ἐκείνην καταστροφὴν. Εἰς μάτην ἐπεκαλεῖτο τὴν ἀρωγὴν τῆς ὀ ἐσχάτος τῶν αὐτοκρατόρων· ἡ Χριστιανωσύνη ἐθεώρει μετ' ἀδιαφορίας τὴν « ἐπικειμένην πτῶσιν τοῦ Βυζαντίου. Τινὰ μὲν τῶν « κρατῶν τῆς Εὐρώπης ἦσαν ἀσθενῆ, ἕτερα δὲ ἔκειντο « μακράν. Τινὲς μὲν ἐνόμιζον τὸν κίνδυνον μὴ εἰσέτι « ἐπικείμενον, ἕτεροι δὲ ἀναπόφευκτον. Ἀέναοι ἐμ- « φύλιοι διενέξεις ἐπησχόλουν τοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύ- « σεως, ὁ δὲ ἀρχιερεὺς τῆς Ῥώμης ἦτο παρωργισμένος « κατὰ τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν ἐπιμονὴν καὶ τὴν κακὴν « πίστιν των. Ἐπειδὴ δὲ εἶχε προφητεύσει τὴν προσεχῆ « αὐτῶν καταστροφὴν, ἀντὶ νὰ φέρῃ εἰς βοήθειάν των « τὰ πλούτη καὶ τὰ ὅπλα τῆς Ἰταλίας, ἐφιλοτιμεῖτο « μᾶλλον νὰ ἴδῃ πληρουμένην τὴν προφητείαν του" (1).

(1) Gibbon, τόμος Ζ', σελὶς 301.

Καὶ οὕτω κατεστράφη ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία· ἀλλὰ μέχρις οὗ καταστραφῇ δὲν ἀπέκαμεν ἐπὶ χιλίους ἐνιαυτοὺς ἀμυνομένη, κατὰ μὲν τὴν τετάρτην ἑκατονταετηρίδα κατὰ τῶν Γότθων, τὴν δὲ πέμπτην κατὰ Οὐννων καὶ Βανδάλων, τὴν ἕκτην κατὰ Σλάβων, τὴν ἑβδόμην κατὰ Περσῶν, Ἀβάρων καὶ Ἀράβων, ἀπὸ τῆς ὀγδόης μέχρι τῆς δεκάτης κατὰ Βουλγάρων, Οὐγγρων καὶ Ῥώσων, τὴν ἑνδεκάτην ἑκατονταετηρίδα κατὰ Κομάνων, Πετζενέγων καὶ τῶν Σελζουκιδῶν Τούρκων, ἀπὸ δὲ τῆς δωδεκάτης μέχρι τῆς δεκάτης πέμπτης κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν καὶ κατὰ Νορμανδῶν καὶ Σταυροφόρων καὶ Ἑνετῶν καὶ Γενουηνσίων καὶ Καταλάνων! (¹). Εἶναι λοιπὸν ἄπορον ἂν ἐπὶ τέλους ἐξηγητλήθῃ καὶ ἔπesse; Τὸ ἄπορον εἶναι πῶς ἐπὶ τοσοῦτον διετηρήθῃ! Ἀλλ' εἰς τοὺς ἀπαύστους ἐκείνους ἀγῶνας, διὰ τῶν ὁποίων ἐν μέσῳ τοῦ γενικοῦ κατακλυσμοῦ διεσώθη ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς διαπλασθεὶς ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἰς τὸ πολιτικὸν ἐκεῖνο σῶμα, οὗτινος κεφαλὴ καὶ καρδία ἦτο ἡ Κωνσταντινούπολις, ὀφείλει ἡ νέα Εὐρώπη τὴν ἠθικὴν καὶ διανοητικὴν αὐτῆς ἀναγέννησιν, εἰάν ὁ νέος πολιτισμὸς εἶναι προῖον τῆς ἀρχαιότητος ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀφ' ἑτέρου.

(¹) Ἰδε πρόλογον Rambaud, l'Empire Grec au 10^{me} siècle.

B.

B.

Τὴν σήμερον, ὅτε ἐξέλιπε πᾶς κίνδυνος βαρβαρικῶν εἰσβολῶν, ὅτε τὸ ζήτημα εἶναι οὐχὶ πῶς ν' ἀντιταχθῇ ἡ Εὐρώπη εἰς τὰ στίφη τῆς Ἀσίας, ἀλλὰ πῶς νὰ διανεμηθῇ μεταξὺ δύο κραταιῶν χριστιανικῶν ἐθνῶν ἡ ἀποστολὴ τῆς ἐκπολιτίσεως τῶν Ἀσιατικῶν χωρῶν· τὴν σήμερον, ὅτε δὲν ἐπαπειλεῖται ὁ πολιτισμὸς ὑπὸ ἐξωτερικῶν κινδύνων, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ βαρβαρισμοῦ, ὅστις ἐμφωλεύει εἰς τὰ σπλάγχνα αὐτὰ τῶν Εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν, ὑπὸ τοῦ ἀνατρεπτικοῦ πνεύματος, τὸ ὅποιον εἶναι ὁ σχώληξ τοῦ νέου πολιτισμοῦ· σήμερον δυσκολευόμεθα νὰ ἐκτιμήσωμεν ἀκριβῶς τὰ δεινὰ τοῦ καταστρεπτικοῦ χειμάρρου τῶν βαρβαρικῶν ἐκείνων εἰσβολῶν, τὰς ὁποίας συνοπτικῶς ἀνεθεωρήσαμεν. Μόνοι ἐκ τῶν ἡμετέρων οἱ γέροντες, οἱ διαφυγόντες τὸν ὄλεθρον τῆς καταδιώξεως κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, οἱ ἰδόντες ἐκ τοῦ πλησίον τὰς σφαγὰς,

τὴν αἰχμαλωσίαν, τὴν ἀτίμωσιν τῶν περὶ αὐτούς, τὴν καταστροφὴν τῆς ἰδιοκτησίας των, μόνοι οὗτοι ἐκ πείρας γνωρίζουσι τί σημαίνει εἰσβολὴ βαρβάρων. Ἄλλ' ἡμεῖς, οἱ εἰς εὐτυχεςέραν γεννηθέντες ἐποχὴν, ἀνάγκη διὰ τῆς φαντασίας ν' ἀναδράμωμεν εἰς τοὺς χρόνους ἐκείνους, καθ' οὓς οἱ βάρβαροι εἰσβάλλοντες εἰς εἰρηνικὰς ἐπαρχίας, ὅπου ἤχμαζε τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ βιομηχανία, ἡρήμονον καὶ κατέστρεφον τὸ πᾶν. Πρέπει διὰ τῆς φαντασίας νὰ εἰκονίσωμεν τὴν ἀγρίαν μορφήν τῶν θηριωδῶν ἐκείνων μαχητῶν, ἐπιβαλλόντων τὴν ἀχαλίνωτον θέλησίν των εἰς πᾶν ὅ,τι πρὸ αὐτῶν ἔκειτο, καὶ οὐδὲν ἐχόντων ἱερόν, οὔτε τὴν θρησκείαν, οὔτε τὴν τιμὴν, οὔτε τὴν ζωὴν τῶν δυσυχῶν θυμάτων των. Ὅπου ἐπλησίαζεν ἡ ἀπειλὴ τῆς προσεγγίσεως αὐτῶν, προηγέτο τῆς ἐμφανίσεώς των ὁ τρόμος. Ὅπου διήρχοντο, ἔμενεν ἐρήμωσις εἰς τὰ ἴχνη των. Ὅπου διέμενον, μετεβάλλετο εἰς βαρβαρισμὸν ἢ προτέρα ἀκμή! Ἀνάγκη νὰ φανταζώμεθα ταῦτα πάντα, ὅπως ἐκτιμήσωμεν τὸ ἔργον τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Ἀλλὰ, ὥς ἤδη παρατηρήσαμεν, ἡ ἐπαφὴ τοιούτων ἐχθρῶν δὲν ἦτο βεβαίως ἐξευγενιστικὴ, ὅσον ἐπιτυχὴς καὶ ἂν ἦτο κατὰ καιροὺς ἢ κατ' αὐτῶν πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου. Ἀμυνα διηγεκὴς κατ' ἐχθρῶν ξένων εἰς πᾶσαν τοῦ πολιτισμοῦ ἔμπνευσιν δὲν ἠδύνατο νὰ ἐξεγείρῃ ἐκ μέρους τῶν Βυζαντινῶν τὰς ἀρετάς, διὰ τῶν ὁποίων τὴν ἑλλειψιν φέγει αὐτοὺς κατὰ κόρον ἡ μονο-

μερὴς τῶν Δυτικῶν κατάκρισις. Διὰ τὰ κρίνωμεν οὐχὶ ἐπεικῶς ἀλλὰ δικαίως τοὺς Βυζαντινοὺς, καὶ ὑπὸ πολιτικὴν καὶ ὑπὸ ἠθικὴν ἔποψιν, ἀνάγκη τὰ μὴ λησμονῶμεν τὰς αἰτίας, αἵτινες παρήγαγον τὸν σχηματισμὸν τῶν κακιῶν τῶν· πρὸ πάντων δὲ ἀνάγκη τὰ τοὺς συγκρίνωμεν μετὰ τῶν συγχρόνων αὐτῶν. Δὲν εἶναι δίκαιον οὔτε ὀρθὸν τὰ ζυγίζωμεν αὐτοὺς διὰ τῆς εἰς τὴν ἐνδόξου ἀρχαιότητος, τὴν ὁποίαν διεδέχθησαν, οὔτε τὰ φέρωμεν εἰς ἀντίθεσιν τὴν σύγχρονον ἀνάπτυξιν τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἠθικοῦ κόσμου, οὗ τινος προηγήθησαν, καὶ τοῦ ὁποίου ἐκεῖνοι κατὰ μέγιστον μέρος ἔθεσαν τὰς βάσεις. Ἀλλὰ ταῦτα πάντα μόλις ἤδη ἀρχίζουσι τὰ κανονίζωσι τὸν γινώμενα τῆς ἱστορικῆς κρίσεως ἐν Εὐρώπῃ. Οἱ δὲ πολλοὶ ἐξακολουθοῦσιν εἰσέτι τὰ ἐμφωρῶνται ἀπὸ τῆς ἀδίκου καὶ μεροληπτικῆς καταφορᾶς, διὰ τῆς ὁποίας αἰῶνων προλήψεις καὶ πάθη μὴ ἔχοντα πλέον ὑπόστασιν ἐπέτυχον τὰ ρίψωσιν εἰς βαθεῖαν περιφρόνησιν καὶ τὸ ὄνομα αὐτὸ τῶν Βυζαντινῶν.

Εἰς τὴν ἀδίκον ταύτην τῶν Βυζαντινῶν ἐκτίμησιν συνετέλεσαν τὰ μέγιστα δύο μεγάλοι συγγραφεῖς, οἵτινες ἐμπνεόμενοι ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνος ἐπέστησαν πρῶτοι τὴν προσοχὴν τῆς νεωτέρας Εὐρώπης εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ὁ Μοντέσκιος καὶ ὁ Γίββων. Θὰ ἦτο αὐθάδειά μου ἀσύγγνωστος τὰ ἐκφράσω γνώμην κατὰ τοῦ ἔργου τῶν δύο ἐκείνων μεγάλων ἀνδρῶν, ἃν δὲν ὑπῆρχε πα-

ραδεδεγμένον, ὅτι καὶ ἡ ἱστορία, ὡς πᾶσα ἄλλη ἐπιστήμη, βραδέως προοδεύει εἰς τελειοποίησιν, ὅτι μόλις κατὰ τὸν ἡμέτερον αἰῶνα ἤρχισεν ἡ γνησία κριτικὴ ἐπιστήμη νὰ διαφωτίζη πολλὰς σελίδας τῶν δέλτων τῆς καθόλου ἱστορίας, καὶ ὅτι ἐπὶ τέλους ἡ Βυζαντινὴ περίοδος εἶναι ἡ μᾶλλον σκοτεινὴ καὶ ἡ μᾶλλον παρεγνωσμένη τῶν ἱστορικῶν ἐποχῶν. Καὶ σήμερον ἔτι ὁ Μοντέσκιος καὶ ὁ Γίββων ἐπηρεάζουσι τὰς περὶ Βυζαντινῶν κρίσεις τῶν πολλῶν, οἵτινες ἀπὸ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν πορίζονται τὰς περὶ τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου γνώσεις των.

Πόσον ὀλιγώτερον εἶχε σπουδάσει ὁ Μοντέσκιος τὴν Βυζαντινὴν παρὰ τὴν Ῥωμαϊκὴν περίοδον, εὐκόλως δύναται τις νὰ ἴδῃ, ὅσον ἐπιπολαίως καὶ ἂν ἐπεξέλθῃ τὸ λαμπρὸν σύγγραμμά του "Περὶ ἀκμῆς καὶ παρακμῆς τῶν Ῥωμαίων." Ἐνόσω πραγματεύεται περὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἡ σειρά τῶν συλλογισμῶν του εἶναι ἰσχυρὰ καὶ συνεχὴς, διαλάμπουσι δὲ τὰ πορίσματα τῶν σκέψεών του, βασιζομένων εἰς πράγματα, ἅτινα ἐμελέτησε καὶ γνωρίζει. Ἀλλ' ἅμα φθασῇ εἰς τὴν Βυζαντινὴν περίοδον, τὸ ὕφος αὐτοῦ μεταβάλλεται. Ὁ συγγραφεὺς μένει ὁ αὐτός, ἀλλὰ τὸν διαφεύγει τὸ θέμα του· ὁ δὲ ἀναγνώστης ἀπορῶν πῶς εἰς τὰς τελευταίας τοῦ συγγράμματος σελίδας δὲν ἀνευρίσκει τὴν διαύγειαν καὶ τὸ θέλγητρον τοῦ πρώτου αὐτοῦ μέρους,

ἀποδίδει τὴν μεταβολὴν εἰς τοῦ θέματος τὴν ἀηδίαν. Συντελεῖ μὲν πρὸς τοῦτο καὶ τὸ περιφρονητικὸν τοῦ συγγραφέως ὕφος, ἀλλὰ τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι ὁ Μοντέσκιος ἐπιπολαίως, καὶ οὐχὶ ἐλεύθερος προλήψεων καὶ αὐτός, ἐμελέτησε τὴν Βυζαντινὴν ἱστορίαν.

“Ἡ ἱστορία, λέγει ⁽¹⁾, τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοῦ Φωκᾶ καὶ ἐφεξῆς οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ « ἀλληλουχία ἐπαναστάσεων, στάσεων καὶ ἀπιστιῶν. « Αὐταὶ αἱ ἐπαναστάσεις ἐπέφερον νέας ἐπαναστάσεις, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἐγένετο αἰτία τοῦ κακοῦ. « Ἰδόντες δὲ τοσαύτας οἰκογενείας ἀλληλοδιαδόχως « ἀνελθούσας ἐπὶ τοῦ θρόνου, οἱ Ἕλληνες εἰς οὐδεμίαν « αὐτῶν ἠδύναντο νὰ προσκολληθῶσιν. Ἀφοῦ δ' ἡ « τύχη ἀνεβίβασεν ἐπὶ τοῦ θρόνου ἄνδρας πάσης τάξεως, « οὔτε τὸ χαμερπὲς τοῦ γένους, οὔτε ἡ ἔλλειψις ἱκανότητος ἠδύνατο ν' ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τοῦ τυχόντος τὴν « ἐλπίδα τοῦ νὰ γείνη αὐτοκράτωρ.”

“Οἱ δὲ αὐτοκράτορες ⁽²⁾ ἤγοντο καὶ ἐφέροντο ὑπὸ τῶν καλογήρων καὶ τοῦ κλήρου, ὅστις κατέστη παντοδύναμος, ἀφ' ὅτου ἐθριάμβευσε κατὰ τῶν εἰκονοκλαστῶν.” “Ἄν δέ, ἐπιλέγει, συγκρίνῃ τις τὸν κληρὸν « ἐκεῖνον μετὰ τοῦ τῶν Λατίνων, καὶ παραβάλλῃ τὴν « διαγωγὴν τῶν Πατριάρχων πρὸς τὴν τῶν Παπῶν, « θὰ ἴδῃ ἐξ ἐνὸς ἄνδρας συνετούς, ὅσον ἐκ τοῦ ἄλλου « μωρούς.”

(1) Chapitre xxi.

(2) Chap. xxii.

Ἡ ἀνάγνωσις μόνη τῶν τοιούτων χωρίων ἀρκεῖ πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἐπιπολαιότητός των· οἱ δὲ λόγοι, διὰ τῶν ὁποίων πειρᾶται νὰ ἐξηγήσῃ τὴν μακρὰν διάρκειαν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ἐνῶ δὲν ἐξηγοῦσιν αὐτήν, ἀντιφάσκουσι πρὸς ἑαυτούς. Εἰς τὸ ὑγρὸν πῦρ κυρίως φαίνεται ἀποδίδων τὴν διατήρησιν τῆς αὐτοκρατορίας, κατὰ δεύτερον ἐκ λόγον εἰς τὴν θαλασσοκρατορίαν καὶ εἰς τὸ ἐμπόριον. Ἀλλὰ πῶς ἠδύνατο τὸ ὑγρὸν πῦρ νὰ χρησιμεύῃ εἰς χεῖρας ἀνάνδρους καὶ ἀνικάνους; πῶς ἀπεκτῆθη καὶ διετηρήθη ἡ θαλασσοκρατορία; πῶς δὲ ἠδύνατο τὸ ἐμπόριον ν' ἀκμάζῃ ἄνευ στοιχείων δυνάμεως, τάξεως καὶ πεφωτισμένης διοικήσεως;

Δὲν ἐλλείπουσιν ὅμως καὶ κατὰ τὰς τελευταίας τοῦ συγγράμματος σελίδας σκέψεις συχνάκις ὀρθαὶ καὶ φαιναί. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὁ Μοντέσκιος δὲν ἠθέλησε νὰ ἴδῃ εἶναι, ὅτι καθὼς ἡ Ῥώμη, καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς Ῥώμης, τὸ Βυζάντιον ἐπίσης ἤκμασε καὶ παρήκμασε, ὅτι ἦτο διάφορος καὶ διακεκριμένη ἡ ἀποστολὴ τῶν Βυζαντινῶν τῆς τῶν Ῥωμαίων, καὶ ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συμπεριληφθῇ εἰς ὀλίγας περιφρονητικὰς φράσεις τὸ διδάγμα μιᾶς χιλιετοῦς ἱστορίας, ποικίλης καὶ περιπεπλεγμένης ὅσον οὐδεμία ἴσως ἄλλου κράτους ἱστορία.

Ἀλλ' ὑπὸ τὸ λαμπρὸν περικάλυμμα πνευματώδους ὕφους καὶ δογματικῶν ἀφορισμῶν ὑποκρύπτων ὁ Μον-

τέσχιος τὴν ἀσθενῆ βάσιν τῶν ἱστορικῶν περὶ Βυζαντίου θεωριῶν αὐτοῦ, ἐπέτυχε νὰ ἐπιβάλη καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους τὰ συμπεράσματα τῶν χρησμῶν του.

Τοιαύτην ὁμως μομφὴν δὲν δύναται τις νὰ προσάφῃ εἰς τὸν Γίββωνα. Ὁ μέγας οὗτος ἱστοριογράφος, χωνεύσας εἰς τὸν χεῖμαρρον τῆς ἀνδρικῆς εὐγλωττίας του τὸ πανόραμα τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας, ἀνέπτυξεν αὐτὸ ἐντέχνως εἰς τὸ μέγα μὲν καθ' ἑαυτὸ μικρὸν ὁμως ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν ποικιλίαν τῆς ὕλης σύγγραμμά του. Ἀλλ' ἡ καιρία ἔλλειψις τοῦ λαμπροῦ ἐκείνου πονήματος εἶναι ἀμεροληψία καὶ κρίσις ἐλευθέρα προλήψεων. Ὁ Γίββων γράφει τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὴν πρόθεσιν καὶ τὸν σκοπὸν ν' ἀποδείξῃ καὶ ὑποστηρίξῃ τὰς ἐκ τοῦ προτέρου σχηματισθείσας ἰδέας του. Ἡ βάσις τῆς ἱστορικῆς δοξασίας του εἶναι, ὅτι τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ, τὴν πτῶσιν τῆς Ῥωμαϊκῆς ἰσχύος καὶ τὰς συμφορὰς τοῦ σκοτεινοῦ μεσαιῶνος ἐπέφερεν ὁ Χριστιανισμός⁽¹⁾, καὶ ὅτι τῆς θρησκευτικῆς ταύτης μεταβολῆς τὴν εὐθύνην φέρει ὁ Βυζαντινὸς Ἑλληνισμός. Κατὰ συνέπειαν δὲν παύει καταφερόμενος κατὰ τοῦ μεσαιω-

(1) Ἀνακεφαλαίων τὰ πορίσματα τῆς ἱστορίας του, ὁ Γίββων λέγει αὐταῖς λέξεσιν, "ὅτι περιέγραφε τὸν θρίαμβον τοῦ βαρβαρισμοῦ καὶ τῆς θρησκείας." τόμος Ζ', σελὶς 481. Ἡ συνένωσις τῶν δύο τούτων λέξεων ἐξηγεῖ ἀρκούντως τὸ σύστημα τῶν ἰδεῶν αὐτοῦ.

νικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Προφανὴς ἀπόδειξις τῆς προκαταλήψεως καὶ τῆς ἀδίκου ταύτης καταφορᾶς τοῦ εἶναι, ὅτι εἰς τὴν αὐτὴν ἐνίοτε σελίδα, προκειμένου εἴτε περὶ πολεμικῶν συμβάντων, εἴτε περὶ πολιτικῶν περιπλοκῶν, ἀποκαλεῖ Ῥωμαίους μὲν τοὺς Βυζαντινοὺς ἂν νικῶσιν ἢ φέρωνται καλῶς, Ἑλληνας δὲ ἂν νικῶνται ἢ δολιεύωνται⁽¹⁾. Τὸ νὰ προσαρτᾷ ὑβριστικόν τι ἐπίθετον εἰς τὴν λέξιν “Ἕλληνα” γίνεται ἕξις εἰς τὸν κάλαμόν του. Προβαίνει δ’ εἰς τοσοῦτον ἡ κακὴ αὕτη ἕξις, ὥστε μὴ ἀρχούμενος εἰς ὅσα ἀνιχνεύει εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐσχάτης τῶν Βυζαντινῶν παρακμῆς πρὸς δικαιολόγησιν τῆς συστηματικῆς κατ’ αὐτῶν καταφορᾶς του, φροντίζει συνήθως νὰ ἐπιτείνῃ πᾶσαν περὶ αὐτῶν κρίσιν τοῦ δι’ ἐπιβαρυντικοῦ τινος ἐὰν ἢ ἴσως. Οὕτω περιγράφων τὰς ἐκκλησιαστικὰς αὐτῶν τελετὰς λέγει, ὅτι “οἱ προσκυνηταὶ εἶχον τὴν μέθην τοῦ φανατισμοῦ, ἴσως δέ, ἐπιπροσθέτει, καὶ τὴν τῆς ἀμπελίου”⁽²⁾. Ἐξις ὁρῶν δὲ τὰ τῆς ἐσχάτης πολιορκίας, ἐν ᾧ περιγράφει τὰς ὀδυνηρὰς σκηνὰς τῆς ἀλώσεως, τὴν σφαγὴν καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν τῶν προσφυγόντων ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀγίας Σοφίας, προσθέτει, ὅτι “αἱ
 « γοερώτεραι κραυγαὶ ἦσαν αἱ τῶν καλογραιῶν, αἵτι-
 « νες μὲ γυμνὰ τὰ στήθη, τεταμέναι τὰς χεῖρας καὶ
 « τὴν κόμην λυτὴν ἤρπάζοντο διὰ τῆς βίας ἀπὸ τοῦ

(1) Ἴδε π. χ. τόμ. Ε' σ. 114, 118, 158, τόμ. ζ', σ. 42 καὶ ἀλλαχοῦ.

(2) Τόμος Γ', σελὶς 308.

« ἱεροῦ » ἐκφράζει δὲ τὴν ἀμφιβολίαν τοῦ " ἄ ν αἱ πλεῖ-
 « σται δὲν ἐπρωτίμων τὰς ἀγρυπνίας τοῦ χαρεμίου παρὰ
 « τὰς τοῦ μοναστηρίου ! » ⁽¹⁾ Φαίνεται μοι φρικώδης ὁ
 ἀσεβὴς καὶ ἀγενὴς ἀστεϊσμὸς οὗτος !

Ἴσως δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν τοῦ Γίββωνος τὴν
 μεροληπτικότητα καὶ διὰ τῆς ψυχολογικῆς αὐτοῦ ἰδιο-
 συγκρασίας. Ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι ἐναθρυνόμενοι
 εἰς τὴν καταστροφὴν. Αὕτη τοὺς ἐλκύει, αὕτη τοὺς
 ἐμπνέει. Τοιουτοτρόπως τὸ ὠραιότερον τοῦ Γίβ-
 βωνος κεφάλαιον (ἐκτὸς τοῦ KB' καὶ τοῦ KG', ἐν οἷς
 ἐνθουσιῶν ὑπὲρ τοῦ τελευταίου ὑπερμάχου τοῦ πολυ-
 θεϊσμοῦ ἐξιστορεῖ τοῦ Ἰουλιανοῦ τὰ κατορθώματα),
 εἶναι τὸ πεντηκοστόν, ἐν ᾧ διὰ μαγευτικοῦ καλάμου
 περιγράφει τοῦ Μωάμεθ τὸν βίον καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ
 Ἰσλαμισμού. Μετὰ ἴσου θαυμασμοῦ ἐκθέτει καὶ τὰ
 κατὰ τὸν Γεγκίς Χάν. Ἡ θρησκεία μάλιστα τοῦ Τα-
 τάρου κατακτητοῦ προκαλεῖ ἰδίως τὸν θαυμασμόν καὶ
 τὸν ἔπαινόν του ! ⁽²⁾

Ἄλλ' ἢ τοιαύτη τῆς ἱστορίας θεωρία, ἡ ἐρειδομένη
 εἰς τὸ σέβας τοῦ δικαιώματος τοῦ ἰσχυροτέρου, εἰς
 τῆς δυνάμεως τὴν λατρείαν, δὲν ἀπάδει δυσυχῶς πρὸς
 μίαν τοῦ Ἀγγλικοῦ χαρακτῆρος φάσιν. Οὐχὶ δὲ μόνον
 τοῦ Γίββωνος ἡ μονομερὴς κρίσις, ἀλλὰ καὶ πολλαὶ
 ἐκφράσεις τῆς καθ' ἡμᾶς κοινῆς τῆς Ἀγγλίας γνώμης
 δύνανται οὕτω νὰ ἐξηγηθῶσι. Διὰ νὰ μὴ ἀποδοθῇ δὲ

(1) Τόμος Ζ', σελὶς 325.

(2) Τόμος Ζ', σελὶς 118.

εἰς ἐμὲ τὸ παράτολμον τῆς τοιαύτης ἐξηγήσεως, παραθέτω τὴν κρίσιν Ἀγγλου ἐπικριτοῦ ⁽¹⁾, λέγοντος τὰ ἐξῆς περὶ δύο τῶν ἐπισημοτέρων συγχρόνων Ἀγγλων ἱστοριογράφων :

“ Ἡ ἐπικρατοῦσα τοῦ μὲν ἰδέα, λέγει περὶ τοῦ ἐνός
 « ἐξ αὐτῶν, εἶναι, ὅτι μία ἰσχυρά, τολμηρὰ καὶ ἀνδρεία
 « φυλὴ κέκτεται φύσει τρόπον τινὰ τὸ δικαίωμα τοῦ νὰ
 « κατακτήσῃ τὴν χώραν ἀσθενῶν, ἡμιπολιτισμένων
 « ἢ σπαρασσομένων λαῶν, καὶ νὰ κυβερνήσῃ αὐτοὺς
 « κατὰ τὸ δοκοῦν, ἀψηφοῦσα καὶ τὰ δίκαια καὶ τὰ αἰ-
 « σθήματά των. Ἡ τοιαύτη θεωρία σχετίζεται μετὰ
 « τοῦ ἐπιπολάζοντος ἤδη θαυμασμοῦ διὰ τοὺς ἄνδρας
 « τοῦ αἵματος καὶ τοῦ σιδήρου. Οὕτω μᾶς λέγουσιν
 « ὅτι ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ καρτερία δικαιοῦσιν ἀείποτε τὴν
 « ἀρπαγὴν καὶ τὴν βίαν, ὅτι ἰσχυρὸς χαρακτήρ καλύ-
 « πτει μυριάδα ἀμαρτημάτων, ὅτι ὁ ἀδύνατος εἶναι
 « ἀξίος περιφρονήσεως ὅσον καὶ ὁ δόλιος, καὶ ὅτι τὰ
 « κατορθώματα τοῦ Ἀττίλα ἢ τοῦ Ταμερλάνου εἶναι
 « μᾶλλον ἀξιοθαύμαστα ἢ τὰ τοῦ Wilberforce ἢ τοῦ
 « Howard ⁽²⁾. Τοιαύτη εἶναι ἡ συνήθης καὶ τοῦ ἐτέρου
 « φιλοσοφία, ὅστις μεγαλοποιεῖ τὴν βίαν καὶ δικαιοῖ πᾶν
 « ἔγκλημα αὐτῆς.... Ἄν πρέπη νὰ ὑποκύψωμεν εἰς τὸ
 « ἱστορικὸν δίδαγμα τῶν τοιούτων συγγραφέων, ἀνάγκη
 « νὰ παραδεχθῶμεν τὴν μετατροπὴν τοῦ κακοῦ εἰς ἀγα-

(1) Ἴδε Edinburgh Review, January, 1873, σελ. 124.

(2) Ὁ Wilberforce ἀπεθανάτισε τὸ ὄνομά του διὰ τῶν ἐπιτυχῶν ἐν

« θόν, καὶ νὰ ἰδῶμεν διὰ παντός ἐξασθενουμένην τὴν
« δύναμιν τοῦ διακρίνειν τὴν ἀλήθειαν τοῦ ψεύδους.”

Ἡ αὐτὴρὰ καὶ εὐγλωττος καταδίκη αὕτη δύναται
κάλλιστα νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς τοῦ Γίββωνος τὸ ἔργον.

Ἀλλὰ παρεκτός τούτων πάντων πιστεύω, ὅτι καὶ ὁ
Γίββων αὐτός ἐπηρεάζεται λεληθότως ὑπὸ τῶν παραδό-
σεων τῆς παλαιᾶς ἀντιπαθείας, ἥτις ἀναφueῖσα ἀφ’ ὅτου
κατὰ πρῶτον ἦλθον εἰς ἐπαφὴν ἡ Ἑλλάς καὶ ἡ Ῥώμη,
ἐκορυφώθη βραδύτερον διὰ τοῦ θρησκευτικοῦ σχίσμα-
τος, διηωνίσθη δὲ διὰ τῶν Σταυροφοριῶν. Ἀπὸ τοῦ
τετάρτου ἤδη αἰῶνος, ὡς λέγει ὁ Γίββων (1), “ οἱ μὲν
Ἰταλοὶ περιεφρόνουν τοὺς ἐκτεθηλυμένους Βυζαντινοὺς,
οἵτινες ἀπετόλμων νὰ μιμῶνται τὴν σολὴν καὶ νὰ σφε-
τερίζωνται τὸ ἀξίωμα τῶν συγκλητικῶν τῆς Ῥώμης,
οἱ δὲ Ἕλληνες ἀφ’ ἐτέρου δὲν εἶχον ἀπομάθει τὸ μῖσος
καὶ τὴν περιφρόνησιν, τὴν ὁποίαν ἡσθάνοντο οἱ εὐγε-
νεῖς πρόγονοὶ των πρὸς τοὺς ἀγροίκους τῆς Δύσεως
κατοίκους.” Ἐκτοτε δὲ ἀρχίζουσι καὶ τὰ πρῶτα συμ-
πτώματα θρησκευτικῆς διαιρέσεως, ἥτις ὑποτρεφομένη
ὑπὸ τῶν φυλετικῶν ἀντιπαθειῶν, οὐχ ἥττον ἢ ὑπὸ τῆς
περὶ πρωτείων ἀξιώσεως τῶν Παπῶν, ἀπέληξεν ἐπὶ
τέλους εἰς τὸ ἐπὶ Φωτίου σχίσμα, καὶ εἰς τὴν τελειωτι-
κὴν τῶν δύο ἐκκλησιῶν ἀπόστασιν ἐπὶ Μιχαὴλ Κηρου-

τῇ Ἀγγλικῇ Κοινοβουλίᾳ ἀγώνων του ὑπὲρ τῆς καταργήσεως τοῦ δουλεμ-
πορίου. Ἀπέθανε τῇ 1833. Ὁ δὲ John Howard ἔζησε γράφων καὶ
ἐνεργῶν ὑπὲρ τῆς βελτιώσεως τοῦ συστήματος τῶν φυλακῶν, ἀπέθανε δὲ
τῇ 1790.

(1) Τόμος Γ', σελίς 324.

λαρίου. Δὲν ἐπιχειρῶ νὰ ἐξετάσω τὸ ζήτημα τοῦ σχίσματος, τὸ ὁποῖον ὁ ἡμέτερος Κ. Παπαρῤῥηγόπουλος ἐπραγματεύθη μετὰ τῆς συνήθους ἐμβριθείας καὶ ἀμεροληψίας αὐτοῦ ⁽¹⁾. Ἀναφέρω μόνον περὶ τούτου πρὸς ἐπεξήγησιν τῆς μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἐχθρικῆς διαθέσεως. Αἱ ὕβρεις, τὰς ὁποίας κατὰ πρῶτον εὐρίσκομεν εἰς τοὺς Ῥωμαίους συγγραφεῖς, ἐξακολουθοῦσι δὲ μετὰ προσθηκῶν νέων καὶ νέας ζέσεως καθ' ὅλον τὸν μεσαιῶνα ν' ἀνταλλάσσωσιν ἡ Ῥώμη καὶ τὸ Βυζάντιον, οὐδέτερον τῶν ἀνθυβριζομένων μερῶν τιμῶσιν ⁽²⁾. Ἐὰν ἐπεφυλάττετο ἡ ἱστορικὴ μεταξὺ Γραικῶν καὶ Λατίνων κρίσις εἰς φιλόσοφον νέας τινὸς φυλῆς, ἐλεύθερον πάσης ἐκατέρωθεν προκαταλήψεως, καὶ ἠναγκασμένον νὰ σχηματίσῃ γνῶμην ἀπὸ μόνων τῶν συγχρόνων μνημείων Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς, θὰ ἀμφεταλαντεύετο βεβαίως ὁ τοιοῦτος ὑποθετικὸς ἱστοριογράφος, τίνας νὰ θεωρήσῃ μᾶλλον ἀξιόους τῆς ἐκατέρωθεν καταφορᾶς. Ἀτυχῶς δι' ἡμᾶς ἡ τοιαύτη χώνευσις δὲν ἐγένετο εἰσέτι. Ἄν ἡ Δύσις ἐξέπιπτεν ἀπὸ τοῦ μεσαιῶνος, ἂν δὲν κατεστρέφετο ἡ Χριστιανικὴ Ἀνατολή, ὁ δὲ πεπολιτισμένος κόσμος ἐδιδάσκετο ἤδη τὴν ἱστορίαν ἀπὸ Ἀνατολικῶν πηγῶν καὶ παραδόσεων καὶ ὑπὸ Βυζαντινὴν ἔποψιν, θὰ προσεκολλᾶτο εἰς τοὺς Δυτικούς ἢ κακὴ φήμη, ἥτις περιέπεσεν εἰς τοὺς Γραι-

(1) Ἴδε ἐν τέλει τοῦ Γ' τόμου, καὶ Δ' τόμου, σελ. 325-380. Ἴδε καὶ Finlay τόμον Α', σελ. 217 καὶ ἐφεξῆς.

(2) Ἴδε σημ. 356, σελ. 86' τῶν Βυζαντινῶν μελετῶν τοῦ Σ. Ζαμπελίου.

κούς. Ἄλλ' ἐγένετο ἄλλως. Ἡ Ἀνατολή πεσοῦσα ἐσιώπησεν ἐπὶ αἰῶνας, ἐπέζησαν δὲ αἱ ὕβρεις τῶν Δυτικῶν, διότι Δυτικοὶ μόνοι ὠμίλουν μέχρι τοῦδε, ὠμίλουν δὲ ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου πάθους ἐμφορούμενοι. Ἡ συνέχεια τοῦ πάθους ἐκείνου ἐξηγεῖ οὐχὶ μόνον τὴν πρὸς τοῦ Ἑλληνας δυσμενῆ τῆς Εὐρώπης διάθεσιν ἢ ἀδιαφορίαν καθ' ὅλην τῆς δουλείας τὴν διάρκειαν, ἀλλὰ καὶ τὴν εἰσέτι ἐνίοτε ἀναφαινομένην κακεντρέχειαν, ὁπόταν ἀντίκρουσις συμφερόντων ἀνακαλέσῃ τὰς ἀρχαίας ἀντιπαθείας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι μόνη ἡ τοιαύτη ἱστορικὴ ἐξήγησις δὲν ἐφαρμόζεται εἰς πολλὰ προΐόντα καλάμων ἀνθελληνικῶν, οἵτινες πρὸ εἰκασαετίας ἰδίως ἀνεδέχθησαν αὐτεπάγγελτοι τὸν φωτισμὸν τῆς κοινῆς τῆς Εὐρώπης γνώμης. Ὅπως δὴποτε ἀπὸ τοῦ Λουῖτπράνδου⁽¹⁾ μέχρι τῶν Ἀρμοστῶν τῆς Βενετίας⁽²⁾, καὶ ἀπὸ τοῦ Γίββωνος μέχρι τῶν ἄνταποκριτῶν τῶν Ἀγγλικῶν ἐφημερίδων, δὲν ἐλλείπουσιν ἀτυχῶς ἀποδείξεις τῆς δυτικῆς δυσμενείας. Εἰς πολλὰ τῶν τοιούτων νεωτέρων ἔργων ἡ ὑπερβολὴ τῆς καταφορᾶς καὶ τὸ ἀκόλαστον τῆς ἐκφράσεως ἀμβλύνουσι τὴν ὀξύτητα τῆς προσβολῆς. Ἄλλ' ὥς πρὸς ταῦτα ἅς ἐφαρμόσωμεν τὸ τετριμμένον τοῦ Ἰταλοῦ ποιητοῦ,

Non ragionam di lor, ma guarda e passa.

(1) Ἴδε τὴν πρεσβεῖαν Λουῖτπράνδου εἰς τὰς Βυζαντινὰς μελέτας Σπ. Ζαμπελίου, κεφ. ΙΖ'. Ἴδε καὶ Παπαῤῥ. τόμον Δ', σελ. 137-178.

(2) Ἴδε πρόλογον τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ συγγραφέων, ὑπὸ Ἀσωπίου, σελ. ρξγ' καὶ ἐφεξῆς.

Πρὸς παρηγορίαν ὁμῶς ἡμῶν ἅς μὴ λησμονῶμεν τὰς φυλετικὰς ἀντιζηλίας, αἵτινες ἐπὶ τοσοῦτον διήρουν ἡ καὶ εἰσέτι διαιροῦσι τοσαῦτα τῆς Εὐρώπης ἔθνη, τὴν μακρὰν μεταξὺ Ἀγγλῶν καὶ Γάλλων ἔχθραν, τὴν μεταξὺ Γάλλων καὶ Γερμανῶν προαιώνιον ἀντιπάθειαν, καὶ ἐν γένει τὸ ἀποκλειστικὸν καὶ μισόξενον αἶσθημα, τὸ χαρακτηρίζον τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου, τὸν ὅποιον συνήθως ἀποκαλοῦμεν πεπολιτισμένον. Ἀλλ' ἅς ἐλπίζωμεν ὅτι ἡ πρόοδος τῶν φώτων καὶ ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἀληθοῦς πολιτισμοῦ, καὶ ἡ διὰ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν μέσων τῆς συγκοινωνίας συνεχῆς τῶν διαφόρων λαῶν ἐπαφή, θὰ ἐξαλείψωσι βαθμηδὸν ταύτας τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς ἀγριότητος τὰς παραδόσεις. Αἴσιον τούτου προμήνυμα, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἡμέτερα, εἶναι ἡ ἀμερόληπτος καὶ ὀρθὴ κρίσις, τὴν ὁποίαν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀνευρίσκει τις εἰς τὰς περὶ Βυζαντινῶν Ἑλληνισμοῦ ἱστορικὰς ἐρεῦνας τῶν τελευταίων τούτων χρόνων⁽¹⁾.

(1) Ἐκτὸς τῶν συχνάκις ἐνταῦθα μνημονευόμενων συγγραμμάτων, δὲν δύναμαι νὰ μὴ ἀναφέρω, ὡς δείγματα τοιαύτης ἀμερόληπτου ἱστορικῆς κρίσεως, τοῦ K: Egger τὸ ἔργον "l'Hellénisme en France, Paris 1869. [ὄρα 5^{me} leçon], καὶ ἐκ τῶν τοῦ Ed. A. Freeman τὸ μικρὸν μὲν ἀλλὰ περιεκτικὸν πῶγμα "The Unity of History, London, 1872.

“Ἑλλην”, ἐνόσω ἐθεωρεῖτο ὡς συνώνυμον τοῦ ἐθνικοῦ, τοῦ εἰδωλολάτρου. Ἄλλως τε ἡ Ἀνατολή σχηματίζει τὴν βάσιν, οὕτως εἰπεῖν, τῆς αὐτοκρατορίας⁽¹⁾. Ἐκ δὲ τῶν αὐτοκρατόρων, ναὶ μὲν τινὲς νυμφεύονται Ἀθηναίας, ἀλλ’ αὐτοὶ ποτὲ μὲν εἶναι Θρᾶκες, ἄλλοτε δ’ Ἰσαυροὶ, Ἀρμένιοι ἢ Καππαδόκες, οὐδέποτε ὁμως ἐξ Ἀθηνῶν ἢ τῆς Σπάρτης ἢ ἄλλης γνησίας Ἑλληνικῆς καταγωγῆς.

Καίτοι ὁμως παραγκωνίζεται οὕτως ἡ κυρίως Ἑλλάς, ἡ χρῆσις τῆς γλώσσης συντηρεῖ καὶ διαδίδει τὸν Ἑλληνισμόν, ἡ δὲ Κωνσταντινούπολις ἀποκαθίσταται οὐχὶ μόνον τὸ κέντρον τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ τούτου, ἀλλ’ ἐπίσης καὶ τὸ τῶν ἀρχαίων παραδόσεων. Οἱ λόγοι, οἵτινες ἐντὸς αὐτῆς ἐσπούδαζον τῆς ἀρχαίας σοφίας τ’ ἀριστουργήματα καὶ ἐματαιοπόνουν πρὸς ἀπομίμησίν των, ἦσαν οἱ ἀληθεῖς τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος κληρονόμοι, οἳ ἀδήποτε φυλετικὴ διάκρισις καὶ ἂν ἐχώριζεν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ Περικλέους ἢ τοῦ Φιλοποίμενος. Ἑλληνες δ’ ἦσαν, ὡς καὶ ἐλέγοντο, οἱ φυγάδες, οἵτινες διέσωσαν ἀπὸ τοῦ κατακλυσμοῦ τῆς ἀλώσεως τὰ κειμήλια τῆς προγονικῆς σοφίας· ἡ δὲ συγκέντρωσις τῶν Ἑλληνικῶν πόθων ἐπὶ τοὺς μακροὺς τῆς δουλείας αἰῶνας εἰς τῆς Ἀγίας Σοφίας τοὺς θόλους δὲν ἦτο πλάνη ἱστορικὴ, ἀλλ’ ἀπόδειξις τῆς συγχωνεύσεως ταύτης τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Βυζαντίου.

(1) Ἰδὲ Rambaud, σελ. 255.

Ἄλλ' ὅμως εἶναι καιρὸς ν' ἀρχίσῃ ἀπαθεστέρα τις τοῦ παρελθόντος μελέτη πρὸς ἐξέτασιν τῆς τοιαύτης συγχωνεύσεως· εἶναι καιρὸς νὰ διευκρινηθῇ ἡ διακρίνουσα τὰ δύο στοιχεῖα γραμμὴ καὶ νὰ γείνη ὁ ἀπαιτούμενος τῆς συζυγίας των χωρισμός. Συμπέρασμα δὲ τῆς τοιαύτης μελέτης θὰ ἐξαχθῇ, ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς δὲν εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὰς Βυζαντινὰς ἀμαρτίας, ἀλλ' ὅτι ἐναγκαλισθεῖς καὶ ἐγκολπωθεῖς τὴν παρακμάζουσαν καὶ παραλυσομένην Ῥωμαϊκὴν κοινωνίαν, ἔδωκεν εἰς αὐτὴν νέαν ζωῆς προθεσμίαν, καὶ διετηρήθη οὕτως ἐπὶ χιλιετίαν ὁ ἐξελληνισθεὶς Ῥωμαϊκὸς κόσμος, διετηρήθη δὲ ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, καί-τοι εἰς τὸν ἐναγκαλισμὸν ἐκεῖνον ἀπώλεσε πρὸς καιρὸν ὁ Ἑλληνισμὸς τινὰ τῶν τιμαλφεστέρων αὐτοῦ· χαρκτηριστικῶν.

Ἄλλ' ἐπὶ τέλους ὁποῖαι ἦσαν αἱ Βυζαντιναὶ αὗται ἁμαρτίαι; καὶ κατὰ πόσον εἶναι ὀρθὴ καὶ δικαία ἡ συνταύτισίς των μετὰ τοῦ Βυζαντινοῦ ὀνόματος;

Ἡ κυριωτέρα τῶν κατὰ τῆς Βυζαντινῆς κοινωνίας προσαπτομένων μορφῶν εἶναι, ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ἐν αὐτῇ ἔθνος· ὅτι ἡ αὐλὴ ἀφ' ἐνὸς καὶ τὸ Πατριαρχεῖον ἀφ' ἐτέρου ἦσαν αἱ μόναι βάσεις τοῦ πολιτικοῦ ἐκείνου οἰκοδομήματος. Αὐτοκράτωρ καὶ εὐνοῦχοι ἀφ' ἐνός, Πατριάρχης καὶ καλόγηροι ἀφ' ἐτέρου, ἐν δὲ τῷ μέσῳ οὔτε λαός, οὔτε ἐθνικὴ ὑπαρξίς, οὔτε πατριωτισμός.

Εἶναι ἀληθές ὅτι τὰ συστατικὰ τῆς Ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας ἦσαν πολλῶν διάφορα ἐκείνων, ἅτινα ἀπετέλεσαν τὴν δόξαν τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν πολιτειῶν ἢ τῆς δημοκρατουμένης Ῥώμης. Τὸ κράτος δὲν ἀποτελεῖται, ὡς ἄλλοτε, ὑπὸ τάξεως πολιτῶν ἐλευθέρων· ἀλλὰ πλεῖται ἐλεύθεροι ἐξέλιπον, ἀφ' ὅτου ἡ κοσμοκράτωρ Ῥώμη ἐναπέθεσε τὴν ἀρχὴν εἰς τὰς χεῖρας ἐνός αὐτοκράτορος, οἱ δὲ ἀετοὶ αὐτῆς ἐπεσκίασαν διὰ τῶν κατακτητικῶν πτερύγων των πάντα τὸν τότε πεπολιτισμένον κόσμον. Εἶναι ἀληθές ὅτι αἱ παραδόσεις τῆς Ῥωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας καὶ ἡ ἀπομίμησις τοῦ Ἀσιατικοῦ δεσποτισμοῦ σχηματίζουσι καὶ ἀνέκαθεν ῥυθμίζουσι τὴν Βυζαντινὴν κυβέρνησιν· ἀλλ' ἡ κυβέρνησις

ἐκείνη ἦτο μὲν ἀπόλυτος, ἀλλ' οὐχὶ ἄνευ περιορισμῶν.
 " Ἡ ὑπὸ τῆς συγκλήτου ἐξασκουμένη ἐπιρροή, ὡς λέγει
 « ὁ Finlay⁽¹⁾, ἡ δύναμις τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν συνόδων
 « αὐτῆς, καὶ τὸ ἔθος τοῦ νὰ περιβάλλωσιν οἱ αὐτοκρά-
 « τορες τὰ διατάγματα αὐτῶν διὰ τοῦ κύρους τῶν σι-
 « λεντίων καὶ τῶν συνελεύσεων τοῦ λαοῦ, ταῦτα πάντα
 « τεκμηριοῦσι τὴν μεταβολήν, τὴν ὁποίαν ἡ ἀρχαία
 « στρατιωτικὴ τῆς Ῥώμης κυβέρνησις ὑπέστη ἐν τῇ
 « Βυζαντινῇ πολιτείᾳ. Τὸ κέντρον τῆς δυνάμεως ἐν
 « τῷ κράτει μετεβιβάσθη ἀπὸ τῶν στρατῶν εἰς τοὺς
 « νόμους. Βῆμα μέγα τοῦτο τοῦ προοδεύοντος πολι-
 « τισμοῦ ! »

Τῷ ὄντι, ἡ ἐκκλησία⁽²⁾, ἡ σύγκλητος καὶ τὸ ἐπικρα-
 τοῦν δίκαιον ἔθετον πράγματι φραγμὸν διαρκῆ καὶ ὡς
 ἐπὶ τὸ πολὺ ἀνυπέρβλητον εἰς τὴν ἀτομικὴν θέλησιν
 τοῦ αὐτοκράτορος. Ἐξετάζων δέ τις τὴν ἱστορίαν τῶν
 δυναστικῶν περιπλοκῶν καὶ τῶν ἐσωτερικῶν σπαραγμῶν
 τῆς αὐτοκρατορίας θὰ πεισθῇ, ὅτι ὁ λαὸς δὲν ἔμενε
 πάντῃ ξένος εἰς τὰ τῆς πολιτείας, οὐδὲ παρητήθη ποτὲ

(1) Τόμος Α', σελὶς 260.

(2) Ὁ βασιλεὺς στεφόμενος ὠρχίζετο " ἐμμένειν καὶ διηνεκῶς εὐρίσκει-
 σθαι πιστὸς καὶ γνήσιος δοῦλος καὶ υἱὸς τῆς Ἀγίας Ἐκκλησίας, πρὸς τούτοις
 εἶναι καὶ θεφένσωρ καὶ ἐκδικητὴς αὐτῆς, καὶ εἰς τὸ ὑπῆκοον εὐμενὴς καὶ
 φιλόανθρωπος, καὶ ἀπέχεσθαι φόνων καὶ ἀκρωτηριασμῶν καὶ τῶν ὁμοίων
 τούτοις κατὰ τὸ δυνατόν, κατανεύειν τε εἰς πᾶσαν ἀλήθειαν καὶ δικαιοσύ-
 νην." Ἰδε Κωδῆνον de off. c. 17. Περὶ δὲ τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτεύματος
 ἐν γένει ἴδε τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Δ' τόμου Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ ἔθνους ὑπὸ Κ.
 Παπαρρήγοπούλου.

όλοσχερῶς τῶν ἐπ' αὐτῆς δικαιωμάτων του, ἀλλ' ἔλαβε μέρος ἐνεργόν εἰς πάσας σχεδὸν τὰς περιπετείας ἐκείνας, σπανίως δὲ ἐνηγκαλίσθη τὴν κακὴν μερίδα. Οὕτως, οἱ πλεῖστοι τῶν χειρίστων αὐτοκρατόρων ἐξεθρονίσθησαν ἔνεκα τῆς μὴ δημοτικότητός των, πλεῖστοι δὲ τῶν διὰ θελήσεως τοῦ λαοῦ ἀνυψωθέντων εἰς τὸ ὕπατον ἀξίωμα ἦσαν ἐκ τῶν ἀγαθοτέρων ἡγεμόνων, ὅσοι ἐκόσμησαν τὸν θρόνον τοῦ Κωνσταντίνου. Πρόχειρον τοῦ τοιούτου παράδειγμα φέρω τὴν πρώτην καθαιρέσιν τοῦ θηριώδους ἢ παράφρονος Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' ⁽¹⁾, καὶ τὴν ἀναγόρευσιν Ἀναστασίου τοῦ Β', ὅστις ἀπὸ ταπεινοῦ ἀξιώματος ἀνυψώθη ἐπὶ τοῦ θρόνου, κατὰ τοῦ Γίββωνος τὴν ἔκφρασιν ⁽²⁾, "διὰ τῆς ἐλευθέρας « ψήφου τῆς συγκλήτου καὶ τοῦ λαοῦ, ἀνέδειξε δὲ καὶ « ἐν εἰρήνῃ καὶ ἐν πολέμῳ ἔξοχα προτερήματα κατὰ « τὴν ὀλιγοχρόνιον μὲν πλήρη δὲ συμβάντων βασιλεί- « αν του." Τῷ δὲ 1071 μ. Χ., ὅτε οἱ δύο Νικηφόροι, ὁ

(1) Ἰδε Παπαρρηγοπούλου τόμον Γ', σελ. 357, πρὸς δὲ καὶ τὴν ἐν σελίδι 366 παρατήρησίν του ἐπὶ τῆς δευτέρας ἀναγορεύσεως τοῦ Ἰουστινιανοῦ τούτου. "Ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποίαν ἤδη ὁ Ἰουστινιανός, καθὼς καὶ « πρὸ τινων ἐτῶν ὁ Ἀψίμαρος καὶ ἄλλοτε πάλιν διάφοροι τῆς ἐν Κωνσταν- « τίνουπόλει μοναρχίας μνηστῆρες ἐπέτυχον νὰ εἰσελάσσωσι εἰς τὴν βασι- « λεύουσαν, ἐνῷ τοσαῦτα ξένα ἔθνη ἐν διαστήματι πολλῶν ἑκατονταετηρί- « δων τοσάκις ἐπὶ ματαίῳ ἐπολιόρησαν αὐτήν, μαρτυρεῖ ὅτι οἱ ἐγχώριοι « μνηστῆρες εἶχον πάντοτε ἐντὸς τῶν τοιχῶν φατρίαν τινά, ἥτις διηυκόλυνε « τὴν εἴσοδον αὐτῶν, μαρτυρεῖ δ' ἐνταυτῷ τὴν τε ὁμοφροσύνην, μεθ' ἧς « λαὸς καὶ στρατὸς ἀπέκρουον ἀείποτε τοὺς ξένους πολιορκητάς, καὶ τὴν « ὕπαρξιν ἰσχυροῦ ἐθνικοῦ ἐν τῷ λαῷ ἐκείνῳ φρονήματος."

(2) Τόμος Ε', σελίς 299.

Βρυέννιος καὶ ὁ Βοτανειάτης ἡμιλλῶντο περὶ τῆς ἀρχῆς, ὁ Γίββων καὶ πάλιν λέγει ⁽¹⁾, ὅτι "ὁ λαός, καίτοι
 « ἀγαπῶν τὸ ἔνδοξον τοῦ Βρυεννίου ὄνομα, μὴ ἀνεχόμενος ὅμως τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ τὰς λεηλασίας καὶ
 « τὰς πυρπολήσεις ἀπέβαλεν αὐτόν, ἡ δὲ τροπὴ τῆς
 « κοινῆς γνώμης ἀνέδειξεν αὐτοκράτορα τὸν Βοτανειάτην."

Τὴν ἐνεργητικότητά του ταύτην ὁ λαὸς ἰσχυροποιήσας διὰ τοῦ εἰς συντεχνίας διοργανισμοῦ του ἀνεδείκνυε πρὸ πάντων εἰς τὸ Ἴπποδρόμιον. Ἐκεῖ, κατὰ τοὺς λόγους Γάλλου συγγραφέως ⁽²⁾, "ἐκεῖ ὁ Βυζαντινὸς λαὸς ἀνηγόρευεν ἢ καθήρει τοὺς αὐτοκράτορας·
 « ἐκεῖ ἀπενέμετο μὲν ἡ δικαιοσύνη ἐτιμωροῦντο δ' οἱ
 « ἔνοχοι· ἐκεῖ ἐτελοῦντο οἱ κατὰ βαρβάρων ἢ κατ'
 « ἀνταρτῶν θρίαμβοι· ἐκεῖ τὸ πλῆθος ἐθεᾶτο τὰ θαυμάσια τῆς τέχνης ἢ τῆς φύσεως· ἐκεῖ ἐπὶ τέλους
 « εὔρισκε τὸ στάδιον ἐλεύθερον ἢ δεισιδαιμονία καὶ τὸ
 « θρησκευτικὸν αἶσθημα, ἢ φιλοδοξία καὶ ἡ φιλοκαλία
 « του." Ἐν τῷ Ἴπποδρομίῳ συνερχόμενος ὁ λαὸς καὶ συναισθανόμενος τὴν δύναμίν του, ἐλησμόνει τὴν διασχέδασιν καὶ ἀνεκήρυττε, συχνάκις δὲ καὶ ἐπέβαλλε τὴν

(1) Τόμος Ε', σελὶς 337.

(2) Ἴδε ἐν τῷ τεύχει τῆς 13 Αὐγούστου 1871 τῆς Revue des deux Mondes τὴν πραγματείαν Le monde Byzantin et l'hippodrome, par A. Rambaud. Ἴδε καὶ τὰ περὶ Ἴπποδρομίου, καὶ τὰ περὶ τῆς στάσεως τοῦ Νίκαια ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Παπαρρήγοπούλου τόμ. Γ', σελ. 116 καὶ ἐφεξῆς.

θέλησίν του. Ἡ θέλησίς του δὲν ἦτο πάντοτε πεφωτισμένη, οὔτε εἶναι ἀξιομίμητος ὁ τρόπος τῆς ἐκδηλώσεώς της. Δὲν θ' ἀνεύρωμεν τὴν Πνύκα ἢ τὴν Ῥωμαϊκὴν Γερουσίαν ἐν τῷ Ἱπποδρομίῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλ' ἐὰν ὁ Γίββων εἶχε τὴν πεῖραν, τὴν ὁποίαν σήμερον ἔχομεν, τῶν δημοτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπαναστάσεων τοῦ πλήθους, δὲν θὰ προσῆπτε κατ' ἐξαίρεσιν εἰς τὸν Βυζαντινὸν λαὸν τὴν κατηγορίαν, ὅτι "ἐςερεῖτο τῶν ὑγείων ἀρχῶν τῆς ἐλευθερίας"⁽¹⁾. Τὸ ζήτημα εἶναι ἐὰν εἶχε τὴν ἀπάθειαν, ἣτις τῷ προσάπτεται, καὶ ἣτις εἶναι πράγματι τὸ ἔσχατον σύμπτωμα ἐθνικῆς παρακμῆς⁽²⁾.

Ὅθεν δὲν δύνανται νὰ κατηγορηθῶσιν οἱ Βυζαντινοὶ λαοὶ ὡς πάντῃ στερηθέντες τῆς συνειδήσεως τῆς ἐθνικῆς αὐτῶν ὑπάρξεως. Ἀλλ' ἀτυχῶς ὑπὸ τὸ σύστημα τῆς Κυβερνήσεως, ἣτις διεῖπε τὰς τύχας αὐτῶν, δὲν ἠδύναντο νὰ εὐρίσκωσι στάδιον εὐρὺ καὶ τακτικὸν πρὸς ἐλευθέραν ἐξάσκησιν τῆς φυσικῆς αὐτῶν ἐνεργητικότητος· οὐδ' εὔρισκε πάντοτε τὸ καταπατούμενον δίκαιον ἢ ἡ πολιτικὴ τῶν ἀτόμων φιλοδοξία τὰ νόμιμα ἐκδηλώσεως μέσα, ἅτινα τὴν σήμερον παρέχει τὸ συνταγματικὸν πολίτευμα εἰς τὰ εὐνο-

(1) Τόμος Ε', σελὶς 239.

(2) Ὡς ἀπόδειξιν ὅτι ἐξετείνετο καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας ἡ πολιτικὴ τοῦ λαοῦ συνειδήσις ἀρκοῦμαι ν' ἀναφέρω τὴν ἀποστασίαν τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος κατὰ Λέοντος τοῦ Γ' (727 μ. Χ.) καὶ τὴν κατὰ τῆς πρωτευούσης ἐκστρατείαν αὐτῶν ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τοῦ Ἀγαλλιανοῦ, "τουρμάρχου τῶν Ἑλλαδικῶν."

μούμενα τῶν ἔθνῶν. Ὡστε αἱ ἐκκλησιαστικαὶ ἔριδες, αἱ τοπικαὶ στάσεις, αἱ ἀνταρσῖαι τῶν στρατηγῶν καὶ αἱ κατὰ συνέπειαν τῶν τοιούτων στάσεων ἢ ἀνταρσιῶν ἀναγορεύσεις αὐτοκρατόρων, ἦσαν τὸ φυσικὸν ἀποτέλεσμα τοῦ πολιτικοῦ ἐκείνου συστήματος, καὶ ὁ τρόπος δι' οὗ ἐξεδηλοῦτο ἐξ ἀνάγκης εἰς περιστάσεις ἐκρύθμους ἢ δυσარέσκεια ἢ ἡ ἀγανάκτησις εἴτε [ἐπαρχίας τινός, εἴτε ὁμάδος τινός τῶν ὑπηκόων τοῦ κράτους.

Ἀλλά, λέγουσιν, ἐστεροῦντο πατριωτισμοῦ οἱ Βυζαντινοὶ λαοί. Τὸ ὑψηλὸν καὶ συγκεντρωμένον αἶσθημα τοῦ ἀρχαίου πατριωτισμοῦ, τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς νεωτέρους πάλιν χρόνους ἐκπροσωπεῖ ἡ νέα Ἑλλὰς ὑπὸ τὴν ὠραιότεραν αὐτοῦ φάσιν, δὲν εἶχον, οὔτε ἠδύναντο νὰ ἔχωσιν οἱ ὑπήκοοι τῶν αὐτοκρατόρων, οἱ ἐξελληνισθέντες κάτοικοι τοσούτων ἀπομεμακρυσμένων τόπων, τῶν ὁποίων κέντρον ἦτο ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ κυρία ἔνωσις ἡ θρησκεία. Δι' αὐτοὺς ἡ ἰδέα τῆς πατρίδος συγκεντροῦται εἰς τὸ λάβαρον τῆς αὐτοκρατορίας καὶ εἰς τὸν σταυρὸν μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοῦ ἐπιγραφῆς. Τὸ λάβαρον καὶ ὁ σταυρὸς εἶναι ἡ διπλῆ σημαία των, διὰ τὴν ὁποίαν φονεύονται εἰς τὰ πεδία τῆς μάχης, καὶ εἰς τὴν ὁποίαν προσηλόνουσι τοὺς ἔθνικοὺς αὐτῶν πόθους. Ὁ πατριωτισμὸς ὑπὸ τὴν νέαν ταύτην φάσιν του βεβαίως ὑπάρχει εἰς τὸ Βυζάντιον⁽¹⁾.

(1) " Il y a deux patries ; la première c'est le sol ; Il y a en-

Ἄς μεταβῶμεν ἤδη εἰς ἄλλο κεφάλαιον κατηγορίας, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς θρησκευτικῆς φάσεως τῆς Βυζαντινῆς κοινωνίας.

Οὔτε δύναμαι, οὔτε προτίθεμαι νὰ ὑπερασπισθῶ ἡ δικαιολογήσω τὴν καθ' ὑπερβολὴν ἐπικράτησιν τοῦ θρησκευτικοῦ στοιχείου ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἐκείνῃ. Δὲν αὐξάνουσι βεβαίως τὴν δόξαν τῶν Βυζαντινῶν αἱ ἀνάτοι διενέξεις ποτὲ μὲν διὰ μίαν λέξιν, ἄλλοτε δὲ διὰ μίαν συλλαβὴν· οὔτε συνετέλεσεν ὀλίγον πρὸς παρακμὴν τοῦ κράτους ἡ ἐξόγκωσις τῶν καλογήρων. Ἀπ' ἐναντίας! Ἄλλ' ὅταν βλέπωμεν ἐν πλήρει δεκάτῳ ἐννάτῳ αἰῶνι, καθ' ὃν ἐπαιρόμεθα διὰ τὴν ἐξάπλωσιν τῶν φώτων καὶ τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, πόσον τῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως μέρος κατέχουσι τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα· ὅταν ἀναπολήσωμεν ὅτι πρὸ ὀλίγων μόλις ἐτῶν νέα ὑπερφυσικὰ δόγματα τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας καθιερώθησαν δι' ἐκκλησιαστικῆς συνόδου ἐν Ῥώμῃ· ὅτι ἐν Γερμανίᾳ τὸ θρησκευτικὸν ζήτημα κατέχει σήμερον τὴν πρώτην θέσιν· ὅτι ἐνταῦθα ἕως πρὸ ὀλίγου αἱ ἐφημερίδες ἐπὶ δύο ἔτη ἐπληροῦντο ζωντῶν συζητήσεων περὶ τοῦ ἀποδιδομένου εἰς τὸν μέγαν Ἀθανάσιον συμβόλου· ὅταν βλέπωμεν τὸν ἤδη ἐν Γαλλίᾳ ἐπικρατοῦντα θρησκευτικὸν ἀναβρασμόν, μὰ τὴν ἀλήθειαν δὲν

suite l'ordre moral et public, les grandes vérités politiques et sociales qui sont la seconde patrie, laquelle n'est pas moins importante que l'autre." Thiers ; discours du 4 Mai, 1873.

πρέπει ν' ἀπορῶμεν ἐὰν πρὸ χιλίων ἢ πρὸ πεντακοσίων ἐτῶν οἱ πατέρες ἡμῶν, οἵτινες δὲν εἶχον οὔτε τυπογραφίαν, οὔτε ἐφημερίδας, οὔτε ἐθνικὰς ἀντιπροσωπείας ἢ βουλευτικὰς συζητήσεις, εὑρισκον τοσοῦτον θέλγητρον εἰς τὰς θεολογικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς ἔριδας. Ἀποσιωπῶ τὴν ἐπικράτησιν τῶν τοιούτων ζητημάτων καὶ κατὰ τὸν δυτικὸν μεσαιῶνα, καὶ τὴν ἀγριωτέραν φάσιν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐκεῖ παρουσιάζονται. Ἀποσιωπῶ τὸ οἰκτρὸν ἐπεισόδιον τῶν Ἀλβιγιῶν (Albigensis), καὶ τῆς Αὐρηλιανῆς παρθένου τὴν ἱστορίαν, καὶ τοὺς πολέμους τῆς Λουθηρανῆς ἀναμορφώσεως, καὶ τοὺς διωγμοὺς τῶν Ἰουδαίων, καὶ τὴν Ἱερὰν Ἐξέτασιν, καὶ τοσαῦτα παραδείγματα τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεωτέρας ἱστορίας, ἀποδεικνύοντα κατὰ πόσον ἡ ἀνθρωπίνη φύσις εἶναι ἐπιρρεπὴς εἰς τὸ νὰ διαστρέφῃ τὰ ζητήματα τῆς συνειδήσεως, μετοχετεύουσα αὐτὰ εἰς τὸν κυκεῶνα τῶν ἀγριωτέρων καὶ βανασωτέρων παθῶν !

Ἄλλως τε ἡ περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑπερβάλλουσα τῶν Βυζαντινῶν μέριμνα ἐξηγεῖται καὶ ἐκ τῶν ἐξαιρετικῶν περιστάσεων τῆς ἱστορικῆς ἐκείνης περιόδου. Κατ' ἀρχὰς μὲν ἐπρόκειτο νὰ σχηματισθῇ ἡ Ἐκκλησία ἰσχυρά, μία καὶ ἀδιαίρετος, καὶ ν' ἀντιπαλαίσῃ οὐχὶ μόνον πρὸς τὰς ὑποσκαπτούσας τὴν ἐνότητά της αἱρέσεις ⁽¹⁾, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ ἀρχαῖον θρήσκευμα, τὸ ὁ-

(1) Ἡ δ' ἐκκλησιαστικὴ ἐνότης συνέχετο μετὰ τῆς πολιτικῆς καὶ ἐθεω-

ποῖον δὲν κατεπολεμήθη ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας, ἀλλ' ἐβράδυνεν ἐπὶ πολὺ νὰ ἐκλείψῃ καθ' ὀλοκληρίαν ⁽¹⁾. Κατόπιν ἀναφαίνεται νέα καὶ ἀμείλικτος ἀντίπαλος ἡ Ῥώμη, δίδουσα θρησκευτικὴν χροιάν εἰς πάσας τῆς Δύσεως τὰς ἐπιθέσεις. Ὡστε τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα ἦσαν ζητήματα ἐσωτερικῆς σὺν δ' ἅμα καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, τῶν ὁποίων ὥφειλε μὲν νὰ ἐπιλαμβάνηται ἡ Κυβέρνησις, δὲν ἠδύνατο δὲ ὁ λαὸς νὰ μένῃ θεατῆς ἀδιάφορος.

Ἐννοεῖται ὅτι ἀποδίδων τὸν τοιοῦτον πολιτικὸν χαρακτῆρα εἰς τὰς θεολογικὰς τῶν Βυζαντινῶν τάσεις πολὺ ἀπέχω τῆς προθέσεως τοῦ νὰ σμικρύνω τὴν ἀξίαν τῶν ὑπηρεσιῶν, ὅσας εἰς τὴν Χριστιανικὴν θρησκείαν προσήνεγκον, ἢ ν' ἀρνηθῶ εἰς τῆς κοινωνίας ἐκείνης τὴν θρησκευτικὴν κίνησιν τὸ ὑψηλὸν αἶσθημα καὶ τὰς διαρκεῖς συνεπειάς, αἵτινες συνδέουσιν αὐτὴν μετὰ τῆς ἱστορίας τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Δὲν δυνάμεθα βεβαίως νὰ λησμονήσωμεν, ὅτι αἱ Σύ-

ρεῖτο ὡς ἡ βῆσις τῆς εὐημερίας τοῦ κράτους καὶ ἡ κλεις τῆς συντηρήσεώς του. Ἰδε Finlay τόμ. Α', σελ. 289, καὶ Montreuil, Histoire du droit Byzantin, τόμ. Γ', σελ. 38. « Οἱ Ἕλληνες, λέγει οὗτος, ἦσαν μέχρι φα-
 « νατισμοῦ προσκολλημένοι εἰς τὴν πίσιν αὐτῶν· τὰ θρησκευτικὰ δόγματα
 « ἦσαν τὸ κέντρον, τὸ ὁποῖον συνήνωνε πᾶσας τὰς λοιπὰς αὐτῶν ἰδέας, ὁ δὲ
 « θρησκευτικὸς δεσμὸς συνεκράτει ὑπὲρ πᾶν ἄλλο τὴν Ἑλληνικὴν ἐθνικότη-
 « τα, διατηρῶν ἐνότητά πλήρη ζωῆς καὶ συνοχῆς, καὶ νέας ἀντλῶν ἀείποτε
 « δυνάμεις εἰς τὸ κατὰ Λατίνων μῖσος. »

(1) Οἱ κάτοικοι τῆς Μάνης ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοιο, ἦτοι κατὰ τὸν ἑννατον αἰῶνα, παρεδέχθησαν τὸν Χριστιανισμόν.

νοδοι, αἱ θεμελιώσασαι τὰ δόγματα καὶ ρυθμίσασαι τὸν ὀργανισμόν τῆς Ἐκκλησίας, οὐχὶ μόνον συνῆλθον ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς Ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλ' ἐνεπνεύσθησαν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς διανοίας, ἥτις ὑπὸ τὴν νέαν αὐτῆς Βυζαντινὴν ἐνδυμασίαν ἐφήρμοσε τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς φιλοσοφικὴν ἐνεργητικότητα εἰς τῆς Ἐκκλησίας τὴν ὑπηρεσίαν.

Καὶ αὐταὶ δὲ αἱ αἵρέσεις, τὰς ὁποίας αἱ Σύνοδοι ἐπιτυχῶς κατεπολέμησαν, πηγάζουσιν ἀπὸ τῆς αὐτῆς πρὸς τὸ φιλοσοφεῖν τάσεως, καὶ εἶναι τὸ τελευταῖον ἀποκύημα τῶν ἀρχαίων σχολῶν τῆς φιλοσοφίας. Ἐν ᾧ δ' ἀφ' ἑνὸς δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς σύμπτωμα διανοητικῆς ζωῆς, ὑποδεικνύουσιν ἀφ' ἐτέρου τὴν πρόοδον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, μαρτυροῦσαι τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ὕλης εἰς ὑψηλότερα, ἢ τοῦλάχιστον λεπτότερα ἀντικείμενα ⁽¹⁾.

(1) Οἱ Ἕλληνες, (λέγει ὁ Montreuil, *Histoire du droit Byzantin*, τόμ. Α', σ. 417), ἐπραγματεύθησαν τὴν θεολογίαν ὑπὸ ἔποψιν τὰ μάλιστα συνάδουσιν πρὸς τὴν ἐθνικὴν διάνοιάν των. Παρ' αὐτοῖς αἱ αἵρέσεις εἶναι συνέπεια φυσικῆ τῆς ἀναλλοιώτου πνευματικῆς τάσεώς των. Εἶναι δηλαδὴ ἡ θεολογικὴ ἐπιστήμη ὑποστᾶτα τὸν ἔλεγχον τοῦ Λόγου, τὸ δόγμα ἀναλυόμενον διὰ τῆς λαμπρᾶς καὶ ῥαγδαίας αὐτῶν λογικῆς. Αἱ θεολογικαὶ συζητήσεις ἐφαπτόμεναι τῆς ἐξετάσεως τῆς θείας οὐσίας, ἢ τῆς ἐξηγήσεως τοῦ Θεοῦ μυστηρίου διὰ τῶν νόμων τῶν φυσικῶν φαινομένων, λαμβάνουσι παρ' αὐτοῖς ἐπιστημονικὸν ἀποκλειστικῶς χαρακτῆρα. Τὸ ζήτημα τῶν δύο φύσεων ἢ τῶν δύο θελήσεων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ κλονίζει τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐν τῇ Ἀνατολῇ κοινωνίαν· ἡ δ' αἵρεσις τῶν Εἰκονομάχων ἀναζητεῖ τὴν πρὸς τὸ ἰδεῶδες προσέγγισιν διὰ τῆς τροπολογήσεως τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας.

Ἄλλ' ἡ Ἐκκλησία εἶχεν ἀπόλυτον ἐνότητος ἀνάγκην, καὶ αἱ Σύνοδοι ἔσωσαν αὐτὴν ἀπὸ τοῦ κινδύνου τῶν αἰρέσεων. Οὐδὲ ἦτο τοῦτο τὸ μόνον τῶν Συνόδων ἀποτέλεσμα. " Δι' αὐτῶν, ὡς λέγει ὁ Chateaubriand, « συνελήφθη ἡ πρώτη ἰδέα καὶ ἐδόθη τὸ πρῶτον παρά- « δειγμα κοινωνίας, διεσπαρμένης μὲν εἰς διάφορα κλί- « ματα καὶ ὑπὸ διαφόρους διαβιούσης νόμους, ἀλλ' « ὅμως μὴ ἐξαρτωμένης ἀπὸ τῶν ἡγεμόνων ἢ τῶν « πολιτειῶν καθ' ἃς ἔζη πρῶτον παράδειγμα λαοῦ « ἀποτελοῦντος μὲν ἄλλου ἔθνους μέρος, ἀλλὰ κεχω- « ρισμένου ἀπ' αὐτοῦ, ἀποστέλλοντος δὲ πανταχόθεν « τῆς οἰκουμένης τοὺς ἀντιπροσώπους αὐτοῦ, ὅπως συ- « σκεφθῶσι περὶ ὑποθέσεων ἀφορωσῶν εἰς τὴν πνευμα- « τικὴν αὐτοῦ ζωὴν καὶ εἰς τὰς πρὸς τὸ θεῖον σχε- « σεις του " (1).

Οὕτω λοιπὸν διὰ τῶν Βυζαντινῶν ἔλαβεν ὁ Χριστιανισμὸς τὴν δογματικὴν διάπλασιν, τὴν κοινωνικὴν ὑπόστασιν καὶ τὴν κοσμικὴν, οὕτως εἰπεῖν, ἐνέργειαν αὐτοῦ. Οἱ Βυζαντινοὶ θεμελιοῦσι τὴν ἱεραρχίαν τῆς Ἐκκλησίας, δίδουσιν εἰς τὸ Χριστιανικὸν πλήρωμα τὴν νομοθεσίαν αὐτοῦ, καὶ εἰς τὸ δόγμα τὴν ἐνότητά του. Αὐτοὶ κανονίζουσι τὰς μεταξὺ Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας σχέσεις (2), χαλινοῦσι δὲ ἀπ' ἀρχῆς τὰς πολιτικὰς τῶν

(1) Etudes historiques ; de Constantine à Valens.

(2) Οἱ ἐπίσκοποι τῆς Πρωσίας εἰς τὴν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν ἀναφορὰν αὐτῶν τῆς 26 Μαΐου 1873, δι' ἧς διαμαρτύρονται κατὰ τῶν νέων Ἐκκλη-

Παπῶν ἀξιώσεις. Ὡστε ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν βάσιν τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ, ὁφείλομεν εὐγνωμοσύνην τινὰ εἰς ἐκείνους, οἵτινες τὸν διωργάνωσαν, συνετέλεσαν δὲ τὰ μέγιστα ἀμέσως καὶ ἐμμέσως εἰς τὴν διάδοσίν του.

Ταῦτα πάντα ἀνάγκη νὰ λαμβάνωμεν ὑπ' ὄψιν πρὶν καταδικάσωμεν τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ στοιχείου ἐν τῇ Βυζαντινῇ πολιτείᾳ. Ἄλλως τε ἡ ἀνάμιξις τῶν δύο στοιχείων δὲν εἶχε τὸν χαρακτῆρα, ὅστις συνήθως ἀποδίδεται εἰς τὴν Βυζαντινὴν ἱστορίαν, οὐδὲ ὑπῆρχε πάντοτε ἡ θρυλλουμένη σύγχισις μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Θρόνου. Οὔτε οἱ Πατριάρχαι ἦσαν συνήθως ὄργανα τοῦ αὐτοκράτορος⁽¹⁾, οὔτε οἱ αὐτοκράτορες ὑποχέριοι τοῦ Πατριαρχείου. Ἀπ' ἐναντίας ἡ ἰσορρομία διεφύλαξε πλεῖστα παραδείγματα τῆς ἀμοιβαίας τῶν δύο στοιχείων πάλης πρὸς διεκδίκησιν τῆς αὐτοπαρξίας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας των ⁽²⁾, εἰς δὲ τὰ χρο-

σιαστικῶν ἐν Γερμανίᾳ νόμων, παραπονοῦνται, ὅτι "οἱ νόμοι οὗτοι ἀκρωτηριάζουσι τὰ δίκαια καὶ τὰς ἐλευθερίας τῆς Ἐκκλησίας, ἀνατρέπουσι δὲ τὴν θεμελιώδη ἀρχήν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἀπὸ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου ἐδασίσθη ἡ σχέσις μεταξὺ Κράτους καὶ Ἐκκλησίας εἰς τὰ διάφορα τῆς Χριστιανωσύνης ἔθνη, ἀρχὴν ἀναγνωρίζουσιν ἐν τῷ Κράτει καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δύο διακεκριμένους ἐξουσίας. Θεόθεν κατηρτισμένους, οὐδεμία τῶν ὁποίων δύναται νὰ ὑπερβῇ πρὸς βλάβην τῆς ἐτέρας τὰ ἴδια αὐτῆς ὅρια κατὰ τὰς ἀμοιβαίας αὐτῶν σχέσεις, αἵτινες χρεωστοῦσιν ἐκ συμφώνου καὶ ἐν εἰρήνῃ νὰ κανονίζωνται." Ἡ παράγραφος αὕτη διασαφίζει τὴν Βυζαντινὴν θεωρίαν τῆς σχέσεως τοῦ κράτους πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν.

(1) Περὶ σχέσεων πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἴδε Παπαρ. τόμ. Γ', σ. 615.

(2) Οὕτως ὁ Πατριάρχης Πολύευκτος ἀρνεῖται νὰ στείλῃ τὴν Θεοφανώ

νικά τῆς Βυζαντινῆς πολιτείας εὐρίσκομεν, πλειότερον ἢ εἰς πολλὰ τῶν νεωτέρων τῆς Εὐρώπης ἐθνῶν, τὰ ἴχνη διαρκοῦς τινὸς καὶ διηνεκοῦς ἀποπείρας πρὸς ἐφ-
αρμογὴν τῆς περιωνύμου ἀρχῆς: "Ἐκκλησία ἐλευθέρα ἐν κράτει ἐλευθέρῳ." Τὴν ἀρχὴν ταύτην διατρανοῖ ἡ ἀπάντησις Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου πρὸς τὸν αὐτοκρά-
τορα ἀναμιγνύμενον εἰς τὰ περὶ εἰκόνων: "Βασιλεῦ,
« σοὶ μὲν ἐνεπιστεύθη ἡ μόνη πολιτικὴ κατάστασις καὶ
« τὸ στρατόπεδον· τούτων φρόντιζε· τὴν δ' Ἐκκλη-
« σίαν ἕασον ποιμέσι καὶ διδασκάλοις" (¹).

Ἄλλ' ἐπὶ τέλους ἡ ὑπεροχὴ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ στοιχείου ἔφθασεν εἰς τοσαύτην ἀκμὴν, ὥστε διεκινδύ-
νευσεν ἡ ὑπαρξίς αὐτῇ τῆς κοινωνίας. Ὅτε αἱ μοναὶ ὑπερεπλεόνασαν, πληρούμεναι ὑπὸ πολιτῶν ἀποφευ-
γόντων ἐν αὐταῖς τὰ βάρη τῆς πολιτείας· ὅτε τὸ σχῆ-
μα αὐτὸ τοῦ μοναχισμοῦ ἐξηυτελίσθη ἐπιβαλλόμενον ὑπὸ τῆς ἀρχῆς ὡς τιμωρία εἰς πάντας, ὅσους αὕτη ἤθελε ν' ἀποσπᾷ ἀπὸ τῶν κοινῶν πραγμάτων· ὅτε ὁ κληρὸς ἐκήρυττεν ὅτι πᾶς πόλεμος εἶναι ἀνόσιος καθ' ὃ

μετὰ τοῦ Νικηφόρου Φωκά, ὁ δὲ Πατριάρχης Νικόλαος ἐπέμεινε ἀρνούμενος τὴν κοινωνίαν τῶν θείων μυστηρίων εἰς Λέοντα τὸν Στ', ὅτε συνῆψε τέταρτον γάμον νυμφευθεὶς τὴν Ζωὴν Καρβονοψίναν. Καὶ ὁ Πατριάρχης Ἰγνάτιος ἀρνεῖται δημοσίᾳ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τὴν θείαν κοινωνίαν εἰς τὸν παντοδύναμον Καῖσαρα Βάρδα, ἔνεκα τῆς φαυλοβιότητός του. Ἡδύνατό τις δὲ ν' αὐξήσῃ πολὺ ἔτι τὸν κατάλογον τοιούτων παραδειγμάτων τῆς ὑπὸ τοῦ κληροῦ διεκδικήσεως τῆς ἀνεξαρτησίας του ὡς πρὸς τὴν κυβέρνησιν, ἥτις ἀπεπειράθη πολλάκις νὰ καθιερώσῃ τὴν ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας ὑπεροχὴν τῆς Πολιτείας.

(¹) Ἰδὲ Ζαμπελίου Βυζαντινὰς Μελέτας, σελ. 88.

πρόξενος φόνων, οἱ δὲ στρατοὶ νικώμενοι ἀπέδιδον τὴν ἥτταν εἰς τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν, τότε δὲν ὑπῆρχε πλέον ἐλπίς, ἀλλ' ἡ ὥρα τῆς παρακμῆς ἐσήμανε !

Δὲν δύναμαι λοιπὸν νὰ διαφιλονεικήσω τὴν γνώμην τοῦ Γίββωνος λέγοντος, ὅτι ἡ ἱεροκρατία ἦτο μία τῶν κυρίων αἰτιῶν τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου. “ ὅτι αἱ « δεισιδαιμονίαι, αἵτινες διὰ τοῦ μοναχισμοῦ διεσπάρη- « σαν καὶ ἐρρίζωσαν, ἐπηρέασαν τὰ μέγιστα τὴν κρίσιν, « τὴν πίστιν καὶ τὴν ἠθικὴν τῶν Χριστιανῶν· καὶ ὅτι ἡ « εὐπιστία αὐτῶν ἐξηυτέλισε τὰς διανοητικὰς τῶν δυ- « νάμεις, εἰς τρόπον ὥστε διεφθάρη τὸ δίδαγμα τῆς « ἱστορίας, ἀπεσβέσθη δὲ βαθμηδὸν τὸ φῶς τῆς ἐπι- « στήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας” (1).

Διὰ τοῦτο δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ συμπαθῶμεν τὴν σήμερον πρὸς τοὺς βασιλεῖς ἐκείνους, οἵτινες ἀπεπειράθησαν περιστέλλοντες τὸν μοναχισμόν ν' ἀνορθώσωσι τὴν κοινωνίαν. Τὴν ἱστορίαν τῆς Εἰκονομαχίας ἐπραγματεύθη ἐπιτυχῶς ὁ Κ. Παπαρῤῥηγόπουλος(2), ἐξηγήσας καὶ τὰς παραγαγούσας τὸ ἀναμορφωτικὸν ἐκεῖνο κίνημα αἰτίας, καὶ τοὺς λόγους τῆς ἀποτυχίας του. Ἀλλὰ καίτοι ἀποτυχοῦσα ἡ εἰκονομαχία, μετὰ μιᾶς καὶ ἡμισείας ἑκατονταετηρίδος διάρκειαν, δὲν παρῆλθεν ἄνευ ἀποτελεσμάτων, ἅτινα τὰ μὲν προδήλως τὰ δὲ ἀφανῶς ἐπενήργησαν οὐσιωδῶς εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ εἰς τὴν

(1) Τόμος Δ', σελὶς 129.

(2) Ἴδε τὸ Ἰ' βιβλίον τῆς ἱστορίας του, ἰδίως δὲ σελ. 417-429 καὶ 841.

ρήθμισιν τῆς κοινωνίας ἐντὸς καὶ ἐκτὸς αὐτῆς τῆς Βυζαντινῆς ἐπικρατείας. Ἄλλ' ἡ ἐξέτασις τοῦ ἀντικειμένου τούτου ἤθελε σύρει ἡμᾶς πολὺ πέραν τῶν ὁρίων τοῦ παρόντος δοκιμίου. Ἄς ἀρκεσθῶμεν σημειοῦντες, ὅτι τὸ ἄμεσον τῆς ἀναστηλώσεως τῶν εἰκόνων ἀποτέλεσμα ἦτο ἡ ἐκ νέου θεμελίωσις τῆς ἰσχύος τοῦ ἱερατικοῦ στοιχείου ἐν Βυζαντίῳ ⁽¹⁾. Δὲν δυνάμεθα, ὅμως ν' ἀρνηθῶμεν εἰς τοὺς καλογήρους τὸν ἔπαινον, τοῦ ὁποίου ἀξιοῦνται δι' ὅ,τι ἔπραξαν πρὸς διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὰ βαρβαρικά φύλα καὶ κατὰ συνέπειαν πρὸς ἐξάπλωσιν καὶ διάσωσιν τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ Βυζαντινοὶ καλόγηροι οὗτοι κηρύττοντες τὸ εὐαγγέλιον ἀφ' ἐνός, ἐσχημάτιζον ἀφ' ἑτέρου ἀλφάβητα, καὶ ἐδίδασκον τὰ γράμματα καὶ τὰς τέχνας, καὶ ἐχειραγῶνουν εἰς τὰ πρῶτα πρὸς κοινωνικὴν διάπλασιν βήματά των τοὺς λαούς, οἵτινες διὰ ζώνης βαρβαρικῆς περι-

(1) Ἡ Εἰκονομαχία ἦτο ἀφορμὴ καὶ αἰτία τῆς τελειωτικῆς ἀποσπάσεως τῆς κεντρικῆς Ἰταλίας ἀπὸ τοῦ Βυζαντινοῦ θρόνου. Ἐκτοτε δὲ ἀρχεται σχηματιζομένη ἡ κοσμικὴ τῶν Παπῶν δύναμις, ἡ τοσοῦτον ἐπηρεάσασα τὴν ἱστορίαν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Ἐξ ἄλλου δὲ ἡ Εἰκονομαχία δύναται εὐλόγως νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ πρώτη ἀφετηρία τῆς ἐναμορφώσεως τῶν διαμαρτυρομένων. Τοῦτο καὶ ὁ Γίβων μαρτυρεῖ (ἴδε Κεφ. 54^{ον}), καίτοι ἐν τῇ προηγουμένῳ κεφαλαίᾳ κατηγορεῖ τοὺς Βυζαντινοὺς, ὅτι οὐδὲν ὑπὲρ τοῦ πολιτισμοῦ ἔπραξαν. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα αὐτὸ τῶν εἰκόνων, ἡ Εἰκονομαχία, καίτοι ἀποτυχοῦσα, ἔθεσεν ὅμως εἰς τὴν προσκύνησιν των ὄριον, συμβιβάζον τὴν λογικὴν μετὰ τῆς εὐσεβείας. Ὡς ἐν τῇ *Συναξαρίᾳ ἀναγιγνώσκουμεν*, ἡ Ἁγία Θεοδώρα, ὅτε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ εἰκονομάχου συζύγου αὐτῆς, τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου, ἠσπάσθη τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας "ἐξεβόησε παρρησίᾳ, ὅτι προσκυνεῖ καὶ ἀσπάζεται τὰς εἰκόνας σχετικῶς, καὶ οὐ λατρευτικῶς, οὐχ ὡς θεοὺς ἀλλ' ὡς εἰκόνας ἀρχετύπων διὰ τὸν πόθον."

στοίχιζον τὴν αὐτοκρατορίαν. Τοῦτο δ' ἔπραξαν οὐχὶ μόνον διὰ τοὺς Σλάβους καὶ τοὺς Βουλγάρους, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς Γότθους αὐτοὺς, τῶν ὁποίων ὁ κύριος ἀπόστολος καὶ ἐκπολιτιστής, ὁ Οὐλφίλας, ἦτο μαθητὴς καὶ θρέμμα τῶν καλογήρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως· ἡ δὲ Χριστιανικὴ καὶ ἐκπολιτιστικὴ ἐκείνη διδασκαλία δὲν ἦτο μόνον ὄργανον ἐπιβροῆς ὡς πρὸς τοὺς ξένους λαοὺς, ἀλλὰ καὶ μέσον ἐνότητος διὰ τὸ κράτος αὐτό⁽¹⁾. Ὡς οἱ συνήγοροι τοῦ μοναχικοῦ στοιχείου δύνανται εὐλόγως ν' ἀντιτάξωσι τὰς τοσαύτας αὐτοῦ εὐεργετικὰς ἐνεργείας πρὸς ἀντιστάθμισιν τῶν ὀλεθρίων ἀποτελεσμάτων, ἅτινα ἡ καθ' ὑπερβολὴν ἐπίτασις τοῦ συστήματος ἐπέφερεν εἰς τὴν Βυζαντινὴν πολιτείαν.

Ἄλλως τε τὰ τοιαῦτα ἀποτελέσματα τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ τῆς παραμορφώσεως τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος ἤργησαν νὰ γείνωσι καταφανῆ. Παρῆλθον αἰῶνες, αἰῶνες ζωῆς καὶ πάλης, πρὶν ἀπολέσῃ τὸ Βυζάντιον ὑπὸ τὸ ράσον τὸν ἀνδρικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα. Ἄν περὶ τὰ τέλη τὰ ἀποθεαρῥυμένα τάγματα τῶν αὐτοκρατόρων ἀπέδιδον εἰς θεῖαν δίκην τὰς ἡττας αὐτῶν, ὁ δ' ἔσχατος τῶν Παλαιολόγων ἠναγκάσθη διὰ ξένων ἐπικούρων ν' αὐξήσῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν φρουρούντων τὰς ἐπάλξεις τῆς ἐτοιμοπτώτου Κωνσταντινουπόλεως, οἱ στρατοὶ ὅμως οἱ ἐπὶ τοσούτους αἰῶνας καὶ κατὰ το-

(1) Ἰδ. Rambaud σελ. 272, καὶ Γίβωνος τόμον Στ', σελ. 292.

σούτων ἐχθρῶν ἐνδόξως καὶ ἐπιτυχῶς ὑπερμαχήσαντες
 ὑπὲρ τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ λαβάρου διεκδικοῦσι πληρέ-
 στατα ἐνώπιον τῆς ἱστορίας τὴν τιμὴν τῶν Βυζαντινῶν
 ὀπλων. "Οἱ Βυζαντινοὶ στρατιῶται, ὡς λέγει ὁ Ram-
 « baud, ὑπερεῖχον τῶν ἀντιπάλων αὐτῶν κατὰ τε
 « τὴν τακτικὴν καὶ τὸν ὀπλισμόν. Στρατολογούμενοι
 « ἐκ τῶν μαχιμωτέρων Ἑλλήνων ἢ καὶ βαρβάρων,
 « ἦσαν γενναιότεροι παρ' ὅσον πολλοὶ τὴν σήμερον
 « φρονοῦσιν. Ἐνεκαρτέρουν μαχόμενοι καὶ ὅτε ἐξέλιπεν
 « ἡ προσδοκία τῆς νίκης. Ἡ εἰσβολὴ νέων ἐχθρικῶν
 « φύλων τοῖς ἔφερεν ἐκάστοτε νέα τρόμου ἀντικείμενα
 « καὶ νέον τοῦ μάχεσθαι τρόπον. Ἀλλ' οὐδέποτε ἡρ-
 « νήθησαν νὰ πολεμήσωσιν. Ὑπὸ τὸν Ἡράκλειον ἡ τὸν
 « Ζιμισκῆν ἐμάχοντο ἐνθουσιωδῶς, ὑπὸ Λέοντα τὸν Στ'
 « ἐξετέλουν καρτερικῶς τὸ καθῆκον αὐτῶν."

Καὶ ἡ ἐπιτυχὴς δὲ κατὰ τῶν Φράγκων ἀντίσαςις τῶν
 κατ' ἀρχὰς ἡττηθέντων Ἑλλήνων μαρτυρεῖ, ὅτι δὲν ἀπώ-
 λεσαν ἐξ ὀλοκλήρου τὰς στρατιωτικὰς αὐτῶν ἀρετὰς
 καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν, τὴν ὁποίαν ἐπέφερεν εἰς τὸ
 Βυζαντινὸν κράτος ἡ ἐπιτυχὴς τῶν στυροφόρων ἔφοδος.
 Ἀπ' ἐναντίας ἡ ἀντιπλημικὴ ἰκανότης τῆς ἐν Νικαίᾳ Κυ-
 βερνήσεως, παραβαλλομένη πρὸς τὴν παραλυσίαν τῆς
 Φραγκικῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχῆς, ἀποδεικνύει
 τὴν ὑπεροχὴν τῶν Βυζαντινῶν καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν
 ἐκείνην τῆς παρακμῆς αὐτῶν, ἐξηγεῖ δὲ καὶ τὴν εὐχο-
 λον ἀνάκτησιν τῆς ἀρχαίας τοῦ κράτους πρωτευούσης.

Ἄλλ' ὅμως τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι, καίτοι ὑπῆρχε στρατιωτικὸς διοργανισμὸς καὶ τάξεις στρατευσίμων, ὁ στρατὸς ἦτο διακεκριμένον τι καὶ ἰδιάζον ἐν τῇ Βυζαντινῇ πολιτείᾳ. Ὑπῆρχον ἐν τῇ κοινωνίᾳ δύο τάξεις κεχωρισμένοι, οἱ πολῖται καὶ οἱ στρατιῶται· ὁ δὲ λαὸς ἔμαθε νὰ μὴ ἐπαναπαύηται εἰς τὰς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεις πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν ἐστιῶν καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας του. Οὕτω δὲ διηκολύνθη καὶ ἡ τῶν ξένων στρατολογία, ἥτις δὲν ἐξελαμβάνετο ὑπὸ τῶν πολιτῶν τοῦ κράτους ὡς καταπάτησις τῶν δικαίων ἢ διακινδύνευσις τῆς αὐθυπαρξίας των, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς ἀνακούφισις καὶ ἀπαλλαγὴ ὀχληρᾶς ὑπηρεσίας. Ἡ δύνατο ἴσως ἡ στρατολογία ἐκείνη τῶν ξένων νὰ ἔχῃ τὰ πλεονεκτήματα αὐτῆς ⁽¹⁾. Ἄλλ' ὅταν ἔθνος τι ἐμπιστεύηται τὴν ὑπεράσπισιν αὐτοῦ εἰς ξένους μισθοφόρους, προετοιμάζει τὴν ἀπώλειαν τῆς ἀνεξαρτησίας του. Ξένοι μισθωτοὶ ἐμάχοντο καὶ ὑπὲρ τῆς Καρχηδόνης εἰς τὴν ἐν Μεταύρῳ μάχην, καθ' ἣν κατεβλήθη ἀνεπιστρεπτὶ ἡ ἀγέρωχος τῆς Ῥώμης ἀντίπαλος.

Οὕτως ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν τοῦ Βυζαντίου ὁ πολίτης ἐπαναπαυόμενος εἰς τὸν στρατὸν διὰ τὴν ὑπεράσπισιν τῶν συνόρων, συχνάκις δὲ καὶ τῶν ἐστιῶν του αὐτῶν, εἰς δὲ τὴν αὐλὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως διὰ

(1) Ἴδε Παπαρῥήγοπούλου τόμον Γ', σελ. 12.

τὰ τῆς ἐσωτερικῆς αὐτοῦ διοικήσεως⁽¹⁾, ἀπεξενούτο βαθμῆδόν ἀπὸ τῆς διευθύνσεως τῶν τῆς πολιτείας, καὶ ἐπεζήτει εἰς τὸ βασίλειον τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως ματαίαν διέξοδον καὶ ἐπικίνδυνον ἐξάσκησιν τῆς ἐνεργητικότητος αὐτοῦ. Οὕτως ἐξέλιπεν ἡ πολιτικὴ ὑπαρξίς ἀπὸ τῶν χωρῶν, ὅπου ἄλλοτε ἔλαβε τὴν μεγαλειτέραν αὐτῆς ἀνάπτυξιν· οἱ δὲ λαοὶ τῆς αὐτοκρατορίας μὴ δυνάμενοι νὰ ὑπερνικήσωσι διὰ μέσων ἠθικῶν τὰ στοιχεῖα ἐσωτερικῆς διαλύσεως, ἐξαντλήσαντες δὲ μετὰ μακροὺς ἀγῶνας τὰ ὑλικά πρὸς ἄμυναν κατὰ τῶν ἐξωθεν ἐχθρῶν μέσα, ὑπέκυψαν ἐπὶ τέλους εἰς τὸν νόμον τῆς καταστροφῆς, καὶ ἔπιον μέχρι τρυγίας τὸ ποτήριον τῆς συμφορᾶς, καὶ ἐθρήνησαν τὸν θρῆνον τῆς αἰχμαλωσίας.

Μάθημα πολύτιμον τοῦτο διὰ τὰς νεωτέρας γενεάς· μάθημα, τὸ ὁποῖον ἰδίως ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄφιν ἡμεῖς, οἵτινες ὥς μόνον παράδειγμα καὶ μόνον ὑπογραμμὸν συνειθίσαμεν νὰ ἔχωμεν μόνην τὴν ἀρχαιότητα. Ἀλλ' ἡ ἐφαρμογὴ τῶν παραδειγμάτων τοῦ ἐνδόξου ἐκείνου παρελθόντος δὲν δύναται νὰ ᾖ τὸσοῦτον πρακτικὴ, ὅσον τὰ μαθήματα, ἅτινα ἡ ἱστορία τοῦ ἡμε-

(1) Τὸ σύστημα τῆς συγκεντρώσεως, τὸ ὁποῖον εἶναι ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, συνετέλεσε τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἐπίσπευσιν τῆς διαλύσεως τοῦ κράτους. Ἡ Κωνσταντινούπολις ἀπορρόφα τῶν ἐπαρχιῶν τὰ πλούτη καὶ ἐπισύρει ἰδίως τὴν προσοχὴν τῶν αὐτοκρατόρων. Πρὸς διασκέδασιν τῶν κατοίκων τῆς Πρωτευούσης, πρὸς διατήρησιν τῆς πομπῆς τῆς αὐλῆς, ἐσπαταλοῦντο συχνάκις θησαυροί, διὰ τῶν ὁποίων οἱ στρατοὶ τοῦ κράτους θ' ἀπετελοῦντο ἰσχυρότεροι, αἱ δ' ἐπαρχίαι εὐτυχέστεραι. Ἴδε Finlay τόμ. Β', σελ. 143.

τέρου μεσαιῶνος διδάσκει. Ναὶ μὲν, ὁ νέος Ἑλληνισμός ἐπαγγέλλεται τὴν ἀποβολὴν παντὸς ξενικοῦ στοιχείου, καὶ συγκεντρούμενος εἰς τὰς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεις ἀτενίζει εἰς τὰς πρώτας πηγὰς του, παραβλέπων συνήθως τὸ δισχιλιετὲς χάσμα, ὅπερ χωρίζει ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ Περικλέους ἢ καὶ ἀπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἀλλ' εἰς τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα ἐξυμῶθη ὁ νέος, ὁ Χριστιανικὸς Ἑλληνισμός. Μελετῶντες δὲ τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους ἤκμασε, παρήκμασε καὶ κατεστράφη τὸ ἐπὶ τοῦ Χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ βασισθὲν ἐκεῖνο κράτος, θὰ εὕρωμεν τὸν τρόπον νὰ διεκφύγωμεν τοὺς σκοπέλους, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐκεῖνο ἐναυάγησε. Διότι εὐτυχῶς ἡ παρακμὴ καὶ ἡ πτῶσις τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας δὲν προῆλθεν ἐξ ἐλαττωμάτων δῆθεν τῶν λαῶν, λαῶν οὐδεμιᾶς στερουμένων ἀρετῆς καταλλήλου πρὸς μεγαλοποίησιν τοῦ κράτους· ἀλλὰ προῆλθεν ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν περιστάσεων, αἵτινες παρεμπόδιζον τὴν ἐλευθέραν ἐξάσκησιν τῶν ἀρετῶν τοῦ λαοῦ, καὶ ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν προσβολῶν, τὰς ὁποίας τὸ κράτος γενναίως ὑπέστη ἐνόσω τῷ ἔμμενον δυνάμεις πρὸς ἀμυναν, ἀλλ' ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐπὶ τέλους κατέπεσεν, ἐξηντλημένον μὲν, ἀλλ' οὐχὶ ἡττημασμένον· οὐχὶ ὡς δοῦλος κύπτων τὸν αὐχένα, ἀλλ' ὡς μαχητῆς ἀποθνήσκων μὲ τὴν σπάθην ἔξω τῆς θήκης!

F.

Γ.

Δὲν θὰ ἐκτιμήσωμεν ἀκριβῶς τοὺς λόγους, οἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὴν μακρὰν διατήρησιν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, προεμάχρυναν δὲ τοσοῦτον τὴν ὥραν τῆς πτώσεώς του, ἐὰν δὲν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἀκμὴν τῆς ὕλικῆς ἀναπτύξεως καὶ εὐημερίας τῶν κατοίκων αὐτοῦ· καθόσον ἄνευ τοῦ πλούτου, τὸν ὁποῖον αἱ τέχναι καὶ τὸ ἐμπόριον παρήγαγον, οὔτε οἱ στρατοὶ καὶ οἱ στόλοι τῆς αὐτοκρατορίας διετηροῦντο, οὔτε ἡ ἀντίστασις διηγωνίζετο. Ὅποια δὲ ἦτο ἡ ὕλικὴ τοῦ κράτους εὐημερία, καὶ καθ' ἣν ἔτι ἐποχὴν εἶχεν ἀρχίσει ἡ πολιτικὴ παρακμὴ του, μαρτυρεῖται ὑπὸ τῆς ἐντυπώσεως, τὴν ὁποίαν εἰς τοὺς ξένους ἐπροξένει.

Ὁ Ἰουδαῖος Βενιαμίν, ὁ ἀπὸ Τουδέλης τῆς Ἰσπανίας, διελθὼν τὴν Γαλλίαν καὶ Ἰταλίαν καὶ πλείστας τῆς Ἑλλάδος πόλεις, ἐπεσκέφθη τῷ 1170 μ. Χ. τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἴδου δὲ πῶς ὁ ἀρμόδιος οὗτος, καθ'

δ' Ἰουδαῖος, τοῦ πλούτου ἐκτιμητῆς ἐκφράζει τὸν θαυμασμόν του. "Ὁ ἄπειρος πλοῦτος, λέγει, ὁ εἰς τὴν
 « πόλιν συνερχόμενος ἀπὸ πάσης ἐπικρατείας, πόλεως
 « καὶ ὀχυρώματος, ὑπερβαίνει τὴν δύναμιν τῆς φαντα-
 « σίας, ὑπερτερεῖ δὲ τὸν πλοῦτον τοῦ κόσμου σύμπαντος.
 « Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ τῆς Σοφίας ὑπάρχει ἀπειρά-
 « ριθμος σωρὸς στηλῶν χρυσοῦ καὶ ἀργύρου. Εἰς τὸ
 « παλάτιον τοῦ αὐτοκράτορος εὐρίσκονται θησαυροὶ
 « καὶ λίθοι πολύτιμοι, τῶν ὁποίων ἡ ἐκτίμησις ἀποβαί-
 « νει δυσχερέστατον πρᾶγμα. Οἱ κάτοικοι τοῦ τόπου
 « εἶναι πλούσιοι, φέρουσι δὲ ἐνδύματα μεταξωτὰ καὶ
 « ἐπ' αὐτῶν ἐπενδύτας χρυσοκεντήτους. Οὕτω δ' ἐν-
 « δεδυμένοι περιφέρονται ἑφιπποὶ, καὶ φαίνονται ὡς ἂν
 « ᾗσαν υἱοὶ βασιλέων. Ἡ χώρα εἶναι εὐρεῖα καὶ ἀφθο-
 « νεῖ εἰς ἄρτον καὶ κρέας καὶ οἶνον καὶ ὀπώρας, οὐδ' ὑ-
 « παρχοῦσιν ἐν τῷ κόσμῳ ἄνθρωποι πλουσιώτεροι τῶν
 « ἐνταῦθα."

Ταῦτα ὁ Ἰουδαῖος. Μετὰ πεντήκοντα δ' ἔτη τὸ αὐτὸ
 θάμβος καταλαμβάνει τοὺς Φράγκους, ὅτε κατελθόν-
 τες πρὸς κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡγχυ-
 ροβόλησαν παρὰ τὸν ἅγιον Στέφανον. Ἐκ τῶν πλοίων
 αὐτῶν ἐθεώρουν τὴν Κωνσταντινούπολιν "καὶ δὲν ἐφάν-
 « τάζοντο, λέγει ὁ Βιλλαρδουῖνος, ὅτι ᾗτο δυνατόν νὰ
 « ὑπάρχῃ τῷ ὄντι πόλις τόσον πλουσία, ὅσον αὕτη, τῆς
 « ὁποίας ἐβλεπον ἤδη τὰ ὑψηλὰ τεῖχη, καὶ τοὺς μεγά-
 « λους πύργους, διὰ τῶν ὁποίων ᾗτο περικεκλεισμένη,

« καὶ τὰ μεγαλοπρεπῆ παλάτια, καὶ τὰς λαμπράς ἐκ-
 « κλησίας, τῶν ὁποίων τὸν μέγαν ἀριθμὸν δὲν ἦτο
 « δυνατὸν νὰ πιστεύσῃ τις ἐὰν δὲν ἔβλεπεν αὐτόν, καὶ τὸ
 « μῆκος καὶ τὸ πλάτος τῆς βασιλίδος ἐκείνης τῶν πό-
 « λεων » (1). Ὅτε δὲ ἐπόρθησαν τὴν πόλιν καὶ ἔβαλον
 χεῖρα εἰς τὰ πλούτη, ἅτινα μακρόθεν ἐπωφθαλμίων,
 δὲν ἤλαττώθη ὁ θαυμασμὸς οὐδ' ἐψεύσθησαν αἱ ἐλπίδες
 των. Ὅτι τὰ λάφυρα ἦσαν τόσα, ὥστε δὲν ἠδύνατό τις
 « νὰ τ' ἀπαριθμήσῃ. Χρυσός, ἄργυρος καὶ λίθοι πο-
 « λύτιμοι, σκεύη χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ, καὶ μεταξωτὰ
 « ὑφάσματα, καὶ γουναρικά, καὶ ὅ,τι καλὸν ὑπάρχει
 « ἐπὶ γῆς » (2).

Ὁ Κ. Παπαρρήγόπουλος, ἐπὶ συγχρόνων πληροφο-
 ριῶν βασιζόμενος (3), ὑπολογίζει κατὰ προσέγγισιν εἰς
 εἴκοσι καὶ πέντε περίπου ἑκατομμύρια λιρῶν, ἡ κατὰ
 τὴν σχετικὴν τοῦ νομίσματος ἀξίαν, εἰς ἑκατὸν καὶ εἴ-
 κοσιν ἑκατομμύρια περίπου, τὸ ἐτήσιον εἰσόδημα τῆς
 Βυζαντινῆς κυβερνήσεως κατὰ τὴν δωδεκάτην ἑκατον-
 ταετηρίδα. Ὅποῖον βαθμὸν ὑλικῆς ἀναπτύξεως ὑπο-
 δεικνύει τὸ ὑπέρογκον τοῦτο εἰσόδημα, δυνάμεθα διὰ
 τῆς συγκρίσεως νὰ φαντασθῶμεν, ἀναλογιζόμενοι τὴν
 παροῦσαν οἰκονομικὴν κατάστασιν τῆς Τουρκίας, κατ-

(1) Ville Hardouin, Conquête de Constantinople, chap. xxvi.

(2) Αὐτόθι, chap. LV.

(3) Ἴδε τόμ. Δ', σελ. 48-52. Περὶ τοῦ φορολογικοῦ συστήματος τῶν
 Βυζαντινῶν ἴδε τόμ. Γ', σελ. 69-90, καὶ περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ κρά-
 τος κατὰ τὴν 12^{ην} ἑκατονταετηρίδα τόμ. Δ', σελ. 598-613.

εχούσης ἐκτάσεις μεγαλειτέρας ἢ ἡ προκάτοχος αὐτῆς Χριστιανικὴ αὐτοκρατορία τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος. Κατὰ τοὺς εὐνοϊκωτέρους ὑπολογισμοὺς τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ὑψηλῆς Πύλης, τὸ ἐτήσιον αὐτῆς εἰσόδημα μετὰ βίας ὑπερβαίνει τὸ ποσὸν τῶν δεκαεπτὰ ἑκατομμυρίων λιρῶν, οὐδ' ἐξαρκεῖ πρὸ πολλοῦ εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς κυβερνήσεως. Τοῦ δὲ κραταιοῦ καὶ ἀκμάζοντος Βρετανικοῦ κράτους τὸ εἰσόδημα κατὰ τὸ εὐτυχὲς περυσινὸν ἔτος ἀνῆλθεν εἰς ἑβδομήκοντα καὶ ἑπτὰ ἑκατομμύρια.

Ὁ πλοῦτος οὗτος, ὅστις καίτοι συγκεντρούμενος εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἐξηπλοῦτο ὅμως εἰς πᾶσας τοῦ κράτους τὰς ἐπαρχίας, ἦτο τὸ προῖόν τῆς ἐργασίας τῶν λαῶν, τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας αὐτῶν.

Κειμένη μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας, καὶ διὰ μὲν τῆς Προποντίδος συνεχομένη μετὰ τῶν παραλίων τῆς Μεσογείου καὶ αὐτοῦ τοῦ Ὠκεανοῦ, διὰ δὲ τῶν εἰσρεόντων εἰς τὸν Εὐξείνιον Πόντον ποταμῶν συγκοινωνοῦσα μετὰ τῶν ἀπωτάτων τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας χωρῶν, ἡ Κωνσταντινούπολις γενομένη τὸ κέντρον οὐχὶ μόνον τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ δυνατὸν εἶπεν τοῦ πολιτισμοῦ, ἀνέπτυξε τὰ πλεονεκτήματα τῆς μοναδικῆς αὐτῆς τοποθεσίας πολὺ πέραν τοῦ ὀρίζοντος τοῦ ἀρχαίου Βυζαντίου ⁽¹⁾. Ἐκεῖ καθ' ὅλον τὸν Μεσαιῶνα

(1) Ἴδε Sherer, Histoire du Commerce; Commerce du moyen âge, καὶ Παπαρρήγοπούλου τόμ. Γ', σελ. 389-402.

συνεκεντροῦτο ἡ συναλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων τῶν Ἰνδιῶν καὶ τῆς ἀρκτῶας Εὐρώπης, καὶ τῶν ποικίλων προϊόντων τῆς ἐγχωρίου γεωργίας καὶ βιομηχανίας. Ἐκεῖθεν διεκλαδοῦντο καθ' ἅπασαν τὴν Μεσόγειον οἱ ἐμπορικοὶ τῶν Ἑλλήνων στόλοι, οἵτινες ἐπρομήθευον εἰς τὰς λοιπὰς τῆς Εὐρώπης χώρας μέταξιν, τάπητας καὶ λινὰ ὑφάσματα, ἀρωματικὰ καὶ πολυτίμους λίθους, βάμβακα καὶ δέρματα κατειργασμένα, ἔλαιον καὶ οἶνον καὶ ὀπωρικά.

Ἀλλὰ πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς ἐμπόρους ἤρχισαν βαθμηδὸν νὰ διαγωνίζωνται αἱ ἀρτισύστατοι τῆς Ἰταλίας δημοκρατίαι. Ὑπὸ τὴν αἰγίδα κατ' ἀρχὰς τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβερνήσεως καὶ ὡς ὑποτελεῖς ἡ ὑπὴκοοι τῆς Ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας, οἱ ἄποικοι τῶν Ἰταλικῶν πόλεων ἐπέτυχον, ἐκμεταλλευόμενοι ἐπιδεξίως καὶ ἐπιτυχῶς τοὺς σκουροφορικοὺς πολέμους, νὰ μετατρέψωσιν ἐπὶ τέλους τὰ ἐμπορικὰ αὐτῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ γραφεῖα εἰς κράτη ἐντὸς τοῦ κράτους, δίδοντες πολιτικὴν μορφήν εἰς τὰς ἐμπορικὰς αὐτῶν μετὰ τοῦ Βυζαντίου σχέσεις.

Ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς τετάρτης σταυροφορίας ἡ ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν Ἰταλικῶν δημοκρατιῶν ἔλαβον μεγίστην ἀνάπτυξιν, ἐνῶ ὁ στρατιωτικὸς ὀργανισμὸς ὀλοκλήρου τῆς φεουδαλικῆς Εὐρώπης ὑπέσκαπτε τὴν ἐξαιρετικὴν ἕως τότε ὑπεροχὴν τῆς Ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας. Κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων

κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ θαλασσοκρατορία τῆς Μεσογείου μετεβιβάσθη εἰς τὰς χεῖρας τῶν Βενετῶν· ὅτε δὲ οἱ Ἕλληνες ἐπανελθόντες ἀπεδίωξαν τοὺς Λατίνους, παρέμειναν οἱ ἐν τῷ μεταξὺ ἐγκατασταθέντες ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἔμποροι καὶ βιομήχανοι τῆς Δύσεως, δὲν ἠδυνήθησαν δ' ἔκτοτε οἱ Βυζαντινοὶ ν' ἀφαιρέσωσιν ἀπ' αὐτῶν τὴν ἅπαξ ἀποκτηθεῖσαν ἐμπορικὴν καὶ βιομηχανικὴν αὐτῶν ἐπικράτησιν.

Εἰς τοὺς συγκροτοῦντας τὰς Ἰταλικὰς ἀποικίας ταύτας Βενετούς, Πισάτας, Γενουησιόους κ. τ. λ. ἐπεκύρωσεν ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ὅσα προνόμια ἀπελάμβανον καὶ πρὸ τῆς ἐγκαθιδρύσεώς του, ὅπως ἐξαγοράσῃ τὴν συνδρομὴν αὐτῶν εἰς τοὺς κατὰ τῶν Φράγκων ἀγῶνάς του ⁽¹⁾. Τὸ ἐσωτερικὸν καὶ ἐξωτερικὸν τοῦ τόπου ἐμπόριον γενόμενον ἐφεξῆς διὰ τῶν Ἰταλῶν τούτων ἀποίκων, μετοχετεύθη βαθμηδὸν εἰς τὰς πόλεις τῆς Ἰταλίας, καὶ ἐστερήθη οὕτως ἡ Κωνσταντινούπολις τῶν πηγῶν τοῦ πλουτισμοῦ αὐτῆς ⁽²⁾.

Ἡ Βυζαντινὴ κυβέρνησις ἐν τῇ παρακμῇ τῶν δυνάμεων αὐτῆς ἀπεπειράθη ν' ἀπαλλαγῇ ὅτε μὲν τῶν Βενετῶν ὅτε δὲ τῶν Γενουησιῶν, ἐπωφελουμένη τῆς ἀμοιβαίας αὐτῶν ἀντιζηλίας. Ἀλλ' εἴτε οἱ μὲν εἴτε

(1) Οἱ ἄποικοι οὗτοι εἶχον νόμους ἰδίους, προσελάμβανον δ' ἐκ τῆς ἰδίας μητροπέλεως τοὺς ἀρχηγοὺς αὐτῶν, οἱ μὲν Βενετοὶ τοὺς Βαίλους, οἱ δὲ Πισᾶται τοὺς Κονσόλους καὶ οἱ Γενουήσιοι τὸν Ποδεστᾶν αὐτῶν.

(2) Montreuil, "Histoire du droit Byzantin," τόμ. Γ', σελ. 51.

καταγραφῶσιν ὁ Ἀνθέμιος καὶ ὁ Ἰσίδωρος εἰς τὴν σειρὰν τῶν μεγάλων τῆς ἱστορίας καλλιτεχνῶν. Ὁ δὲ Βυζαντινὸς οὗτος ῥυθμὸς δὲν περικλείεται ἐντὸς τῶν χρόνων τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, οὔτε εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ἀλλ' οὔτε εἰς μόνην τὴν Βυζαντινὴν ἐπικράτειαν ἢ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον⁽¹⁾. Ὁ Ἅγιος Μάρκος τῆς Βενετίας ἀποτελεῖ μνημεῖον αἰῶνιον τῆς Βυζαντινῆς ἐν Ἰταλίᾳ ἐπιδράσεως· τὰ τοσοῦτον θαυμαζόμενα οἰκοδομήματα τῶν Σαρακηνῶν ἀνηγέρθησαν κυρίως ὑπὸ ἀρχιτεκτόνων Ἑλλήνων· οἱ δὲ Ὀθωμανοὶ διὰ τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐργασίας τῶν κατακτηθέντων ἀπεπειράθησαν νὰ κοσμήσωσιν ἐκ νέου τὴν δορυάλωτον πρωτεύουσάν των, καὶ διὰ τοῦ Ἑλλήνος Χριστοδούλου ὁ κατακτητὴς Μωάμεθ ὠκοδομήσατο τὸ φερώνυμον αὐτοῦ τζαμίον⁽²⁾.

Ὡς πρὸς τὴν ζωγραφικὴν δὲν δυνάμεθα μετ' ἀκριβείας νὰ κρίνωμεν μέχρι τίνος βαθμοῦ ἔφθασαν οἱ

(1) Ὁ Βυζαντινὸς ῥυθμὸς, ἀπορρέων ἀπὸ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς τέχνης, σχηματίζει τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ἀρχαίας εἰς τὴν νεωτέραν ἀρχιτεκτονικὴν, ἀποτελεῖ δὲ τὸν πρῶτον τύπον τοῦ Χριστιανικοῦ ναοῦ. Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ῥυθμοῦ τούτου ἐπὶ τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου ἄφ' ἑνός, (ἰδίως δὲ εἰς τὴν Βενετίαν, τὴν Σικελίαν, τὴν Ῥωσσίαν καὶ σύμπασαν τὴν Χριστιανικὴν Ἀνατολήν,) καὶ ἐπὶ τῆς Μωαμεθανικῆς τέχνης ἄφ' ἑτέρου, ὁ ἀναγνώστης δύναται νὰ εὑρῇ προχείρους τινας μαρτυρίας εἰς τὸ προμνημονευθὲν σύγγραμμα τοῦ Paul Lacroix, ἐν τῷ περὶ Ἀρχιτεκτονικῆς κεφαλαίῳ, καὶ εἰς τὸ τοῦ James Fergusson, Handbook of architecture.

(2) Ἴδε Βυζαντίου "Κωνσταντινούπολιν," τόμ. Α', σελ. 577.

Βυζαντινοί, διότι δὲν περιεσώθησαν μέχρις ἡμῶν καλῆς ἐποχῆς μνημεῖα. Συνετέλεσεν ἴσως εἰς τὴν ἐξαφάνισιν αὐτῶν καὶ ἡ μακρὰ τῆς Εἰκονομαχίας πάλη. Ἄλλ' ἐκ τινων εἰς ἀρχαῖα χειρόγραφα εἰκονογραφημάτων, καὶ ἐκ τῶν διατηρηθέντων εἰς μεταγενέστερα ἀγιογραφήματα ἰχνῶν τῆς προτέρας ἀκμῆς, ὡς καὶ ἐκ τῶν περισωθέντων μωσαϊκῶν, πρὸς δὲ καὶ ἐκ συγχρόνων περιγραφῶν δύναται τις ἀσφαλῶς νὰ εἰκάσῃ, ὅτι ἡ Βυζαντινὴ ζωγραφικὴ δὲν ἦτο πάντοτε ὁποία τὴν γνωρίζομεν. Ἀλλὰ καὶ τοιαύτη οὖσα ἐχρησίμευσεν ὡς ὑπογραμμὸς καὶ διδασκαλία τῆς νέας τέχνης. Οἱ διδάσκαλοι τοῦ Ῥαφαήλ ἦσαν ἀντιγραφεῖς ἢ μιμηταὶ τῶν Βυζαντινῶν προτύπων· ἀρκεῖ δὲ ἀπλῆ ἐπίσκεψις εἰς οἷαν δὴποτε τῆς Εὐρώπης πινακοθήκην, ὅπως πεισθῇ τις περὶ τῆς ἐπιρροῆς, τὴν ὁποίαν οἱ Βυζαντινοὶ ἐξήσκησαν ἐπὶ τῆς ἀναγεννωμένης ζωγραφικῆς.

Καθὼς αἱ ὥραῖαι τέχναι, καὶ ἡ παιδεία καθ' ὅλους αὐτῆς τοὺς κλάδους, εἰ καὶ πολλάκις περιέπεσεν εἰς περιόδους παρακμῆς, οὐδέποτε ὅμως ὀλοτελῶς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν παρημελήθη. Ἡ "ἐγκύκλιος παιδεία", ὡς τὴν ἀπεκάλουν, ἐθεωρήθη ἀείποτε παρ' αὐτῶν ὡς πάσης ἀγαθῆς παιδείσεως συμπλήρωμα, οὐχὶ μόνον διὰ τοὺς ἄνδρας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς γυναῖκας· ἡ δ' ἐπικράτησις ἐπιτυχοῦς τινος συστήματος τοιαύτης παιδείσεως ἐξηγεῖ τὴν ἀδιάκοπον ἀλληλουχίαν τοσούτων ἐξόχων ἀνδρῶν ἐν τῇ Βυζαντινῇ περιόδῳ, καθ' ἣν ἐποχὴν δὲν ὑπῆρχε πολιτικὴ ἐλευθερία, ἡ φυσικὴ τῆς μεγαλοφυΐας γενέτειρα· εἰς δὲ τὴν ἐπιμελημένην τῶν γυναικῶν ἀνατροφὴν ὀφείλεται τὸ ἐνεργὸν μέρος, τὸ ὁποῖον συχνάκις αὐταὶ ἔλαβον εἰς τὰ πράγματα τῆς πολιτείας. Κατὰ τοὺς τελευταίους ἰδίως αἰῶνας τῆς παρακμῆς αἱ γυναῖκες ἀνέδειξαν εἰς τὰς αὐλὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Τραπεζοῦντος σύνεσιν καὶ ἀρετὴν, ἔτι δὲ καὶ γενναιότητα, ὑπερτέραν συχνάκις τῆς τῶν ἀνδρῶν ⁽¹⁾. Τὴν δ' ὑπεροχὴν ταύτην τῆς Βυζαντινῆς παιδείσεως ἀνεγνώριζεν ἡ σύγχρονος Εὐρώπη, τῆς ὁποίας οἱ ἡγεμόνες ἐθεώρουν εὐτύχημα νὰ ὑποβάλλωσι τὴν

(1) Ἴδε Finlay, History of the Empire of Trebizond, σελ. 407.

ἀνατροφὴν τῶν θυγατέρων αὐτῶν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῶν δεσποινῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐλῆς.

Πόσον δ' ἐν τῇ αὐλῇ ἐκείνῃ, ὡς καὶ ἐν ἀπάσῃ τῇ Βυζαντινῇ κοινωνίᾳ, ἡ παιδεία ἐτιμᾶτο καὶ ὑπερυψοῦτο ἐκ πολλῶν τεκμηρίων γνωρίζομεν. Μειδιῶμεν τὴν σήμερον ἀναπολοῦντες τὸν τίτλον "ὑπατος τῶν φιλοσόφων," τὸν ὁποῖον εἷς Ψελλὸς περιεβάλλετο. Ἄλλ' εἰς τὰ ἐκπαιδευτήρια, τῶν ὁποίων οἱ τοιοῦτοι "φιλόσοφοι" προΐσταντο, ἐδιδάσκοντο τὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὅσῳ δὲ ψυχρὰ καὶ τυπικὴ καὶ ἄν ὑποτεθῇ ἡ διδασκαλία ἐκείνῃ, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ ἐπιφέρῃ ἀγαθὰ τινα ἀποτελέσματα ἡ καθημερινὴ μελέτη τῶν μεγάλων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος νόων. Καὶ τοῦτο συχνάκις μαρτυρεῖ ἡ ἀνάγνωσις τῶν ὑπὲρ τὸ δέον περιφρονηθέντων Βυζαντινῶν συγγραφέων.

Οὐδ' ἐγένοντο ἐκ τῶν λαμβανόντων τὴν ἐγκύκλιον ἐκείνην παιδείαν λογίων πάντες χρονογράφοι, ἢ ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων διῦλισταί. Τὰ βιογραφικὰ λεξικὰ εἶναι πλήρη ὀνομάτων Βυζαντινῶν γραμματικῶν, μαθηματικῶν, γεωγράφων, ἱατρῶν, συγγραφέων παντοίων ἔργων περὶ φυσικῆς, περὶ ἀστρονομίας, περὶ μουσικῆς, καὶ ἐν γένει περὶ παντὸς κλάδου ἀνθρωπίνης μαθήσεως. Δὲν ἔδωκε, λέγουσιν, οὐδεὶς τούτων ἀξιόμνημόνευτον ὥθησιν εἰς οἷον δῆποτε κλάδον μαθήσεως. Ἔστω! Ἄλλ' ὅμως ἡ ἐνδελεχὴς τῶν ἀνθρώπων ἐκεί-

νων ἄμιλλα πρὸς ἀπόκτησιν καὶ διάδοσιν πάσης γνώσεως εἶναι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν εὐγενές τι σύμπτωμα, τὸ ὁποῖον χρεωσθεῖ νὰ καταμετρησῇ ὑπὲρ τῆς μνήμης τῶν Βυζαντινῶν ἢ νεωτέρα ἐπιστήμη.

Συνειθίζομεν σήμερον ν' ἀποδίδωμεν εἰς τοὺς Ἀραβας τὴν τιμὴν τῆς διατηρήσεως ἢ καὶ τῆς διαπλάσεως πολλῶν ἐπιστημῶν ἐν μέσῳ τοῦ σκότους τῆς μεσαιωνικῆς ἀμαθείας. Ἀλλὰ δὲν ἔπρεπε νὰ λησμονῶμεν, ὅτι τῶν Ἀράβων διδάσκαλοι ἦσαν οἱ Ἕλληνες τοῦ Βυζαντίου· ὅτι ἂν ἔργα τινὰ τῶν ἀρχαίων διεσώθησαν διὰ τῶν Ἀραβικῶν μεταφράσεων, Ἕλληνες ἦσαν οἱ μεταφράσαντες αὐτά (¹). ὅτι ἂν οἱ Καλίφαι εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς δυνάμεώς των ὑπέθαλψαν τὴν καλλιέργειαν τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν, δι' Ἑλλήνων ἴσχυσαν νὰ μεταφέρωσιν εἰς Βαγδάτιον τὴν ξενικὴν ἐκείνην καλλιέργειαν· καὶ ὅτι ἂν ὁ Καλίφης Ἀλμαμούν εἶναι ἄξιος ἐπαίνων, διότι ἐπεδίωκε τὴν ἀπόκτησιν ἀνδρῶν, ὁποῖος Λέων ὁ Θεσσαλονίκης, μεγαλειτέρας ὅμως παρὰ τῶν μεταγενεστέρων ἀξιοῦται εὐγνωμοσύνης ἢ Βυζαντινὴ κοινωνία, ἢ μορφώσασα καὶ αἰέποτε ἐν ἑαυτῇ διατηρήσασα ἄνδρας τοιούτους.

Τὸ ἐπισημότερον ἔργον καὶ τὸ διαρκέστερον μνημεῖον τῆς Βυζαντινῆς ἐπιστήμης ἀποτελοῦσιν αἱ σχολαὶ τῆς Νομικῆς, αἵτινες διασώσασαι τὰ μνημεῖα τοῦ

(¹) Gibbon, τόμ. Στ', σελ. 150.

δικαίου τῆς ἀρχαίας Ῥώμης, διερρύθμισαν αὐτὸ ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν τῆς νέας Χριστιανικῆς κοινωνίας.

Τὴν Βυζαντινὴν νομοθεσίαν ἐκπροσωποῦσιν ἰδίως δύο μεγάλοι αὐτοκράτορες, ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ ὁ Μακεδῶν Βασίλειος. “Οἱ Ἕλληνες νομομαθεῖς, λέγει ὁ « Montreuil ⁽¹⁾, οἱ ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ πρώτου τῶν « αὐτοκρατόρων τούτων ἐργασθέντες, ἀνέδειξαν τοσαύ- « τὴν ἱκανότητα, ὥστε καὶ μετὰ δεκατριῶν ἑκατονταε- « τηρίδων παρέλευσιν οἱ Ἰουστινιάνειοι κώδικες οὐχὶ « μόνον διαιωνίζουσιν ὁλόκληρον τὸ πνεῦμα τῆς Ῥω- « μαϊκῆς νομοθεσίας, ἀλλ’ ἐπιβάλλουσι τὰς ἀρχὰς καὶ « τὰς διατάξεις αὐτῆς εἰς τῶν νεωτέρων τὰ νομοθετή- « ματα.”

Τρεῖς μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν αἰῶνας ὁ Μακεδῶν Βασίλειος ἐπεχείρησε τὸν καταρτισμὸν νέου κώδικος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐρμηνειῶν, διὰ τῶν ὁποίων οἱ Βυζαντινοὶ νομικοὶ διεφώτισαν καὶ συνεπλήρωσαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῶν προκατόχων αὐτοῦ τὰς συλλογὰς. Ὁ νεώτερος οὗτος κώδιξ, τὰ Βασιλικά, ἐγένετο ἔκτοτε τῆς Χριστιανικῆς Ἀνατολῆς ὁ νόμος. Ἐν αὐτῷ ἡ ἀρχαία Ῥωμαϊκὴ νομοθεσία λαμβάνει σπουδαίαν καὶ ῥιζικὴν τροπολόγησιν. Τὸ μοναρχικὸν τῆς κυβερνήσεως σχῆμα, πρὸ πάντων δὲ ὁ Χριστιανισμός, τῷ δίδουσι χαρακτῆρα ὅλως νέον, τὸν ὁποῖον διетήρησεν ἐνόςῳ ὑπῆρχον ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐτοκράτο-

(1) Histoire du droit Byzantin, 'preface, ix.

ρες ἐξακολουθοῦντες καὶ συμπληροῦντες τὴν νομοθετικὴν τῶν προκατόχων αὐτῶν ἐργασίαν. Παραλλήλως δὲ πρὸς τὴν πολιτικὴν ταύτην νομοθεσίαν σχηματίζεται ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν καὶ τὸ κανονικὸν δίκαιον.

Ἡ ἐφαρμογή, ἡ μελέτη, τὰ σχόλια καὶ αἱ ἐρμηνεῖαι τῆς διπλῆς ταύτης νομοθεσίας σχηματίζουσι καὶ ἀναδεικνύουσιν, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τῆς αὐτοκρατορίας, σειρὰν ἀδιάκοπον ἐξόχων νομομαθῶν. Τὰ ὀνόματα πολλῶν ἐξ αὐτῶν ἐκάλυψε τῶν αἰώνων ἡ λήθη· ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Τριβωνιανοῦ μέχρι τοῦ Ἀρμενοπούλου εἶναι μακρὸς ὁ περισωθεὶς κατάλογος αὐτῶν. Αἱ νομικαὶ σχολαὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Βηρυττοῦ ἦσαν τὸ φυτώριον τῶν τοιούτων ἐπισημόνων· παρεκτός δὲ τῶν δύο τούτων πόλεων ὑπῆρχε καὶ ἐν Ἀθῆναις σχολὴ νομικὴ, ἡ δὲ περιώνυμος τῆς Ἀλεξανδρείας σχολὴ περιεῖχεν ἐπίσης καὶ τῆς Νομικῆς καθηγητάς· ἀλλὰ καὶ ἡ Καισάρεια ἀναφέρεται ὡς ἔχουσα σχολὴν τοιαύτην⁽¹⁾. Δὲν ἀποτελεῖ δὲ μικρὸν τῶν σχολῶν ἐκείνων ἔπαινον ἡ παρατήρησις τοῦ Montreuil, ἀνευρίσκοντος εἰς τὴν ὁμοιότητα τοῦ ὀργανισμοῦ αὐτῶν μετὰ τοῦ τῶν ἐν Ἰταλίᾳ πρόσθετον ἀπόδειξιν τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Βυζαντινοῦ δικαίου ἐπὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ⁽²⁾.

(1) Ναὶ μὲν ὁ Ἰουστινιανὸς κατήργησε πάσας τὰς ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Βηρυττοῦ νομικὰς σχολάς· ἀλλ' ἐκ Βυζαντινῶν μαρτυριῶν φαίνεται, ὅτι δὲν ἐτηρήθησαν πάντοτε αἱ ἀποκλειστικαὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ διατάξεις. Ἴδε Montreuil, τόμ. Α', σελ. 109.

(2) Αὐτόθι, σελ. 252.

Ἄλλ' ἐπανερχόμενοι εἰς τὰ γράμματα, τὸν γνώμονα τοῦτον τῆς διανοητικῆς ἐκάστου ἔθνους ἀναπτύξεως, ἃς ἀναθεωρήσωμεν τί ἔχουσιν οἱ Βυζαντινοὶ νὰ προβάλωσι πρὸς διεκδίκησιν τῆς ὑπολήψεώς των. Παραλείπω τὴν τετάρτην καὶ τὴν πέμπτην ἑκατονταετηρίδα, τὰς ὁποίας λαμπρύνουσι τὰ ὀνόματα τοῦ Βασιλείου, τῶν Γρηγορίων, τοῦ Χρυσοστόμου, τοῦ Συνεσίου, τοῦ Ζωσίμου, τοῦ Στοβαίου, τοῦ Μουσαίου καὶ τοσούτων ἄλλων, οἵτινες συνήθως θεωροῦνται ὡς οἱ ἔσχατοι ἀντιπρόσωποι τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, ἐνῶ κατ' ἀνώτερον λόγον πάντες οὗτοι, καὶ μάλιστα οἱ ἐνδοξοὶ τῆς Ἐκκλησίας Πατέρες, ἠδύναντο νὰ θεωρηθῶσιν ὡς οἱ ἀρχηγέται καὶ τὸ καύχημα τῆς Βυζαντινῆς περιόδου. Παραλείποντες αὐτοὺς ἃς διέλθωμεν ἐν βίᾳ τὴν σειρὰν τῶν κατόπιν ἑκατονταετηρίδων σημειοῦντες, ὅτι κατὰ μὲν τὸν ἕκτον αἰῶνα ἔγραφον ὁ Προκόπιος καὶ ὁ Ἀγαθίας τὰς πολλοῦ λόγου ἀξίας ἱστορίας των· κατὰ δὲ τὸν ἑβδομον ἔζη ὁ Πισίδης, οὗ τινος τὰ ποιήματα, εἰ καὶ δὲν δικαιοῦσι βεβαίως τὸν θαυμασμὸν τῶν συγχρόνων του, τολμώντων νὰ παραβάλλωσιν αὐτὸν πρὸς τὸν Εὐριπίδην, ἀποδεικνύουσιν ὅμως τὴν συνέχειαν καὶ τὴν διατήρησιν τῶν ἀρχαίων ποιητικῶν ἀναμνήσεων ἐντὸς τοῦ κύκλου τῶν Βυζαντινῶν λογίων⁽¹⁾. Κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα ἤχημαζεν ὁ Δαμασκηνὸς Ἰωάννης, ὁ ἐπικληθεὶς

(1) Εἰς τὸν Πισίδην ἀποδίδεται συνήθως καὶ ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος.

Χρυσορρόας, οὔτινος τὰ μὲν θεολογικὰ συγγράμματα ἐγένοντο ἢ βάσις τῆς ὀρθοδόξου πίστεως τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας⁽¹⁾, αἱ δὲ προσευχαὶ εἰσέτι διερμηνεύουσι τὴν πίσιν καὶ τὰ αἰσθήματα τῶν Χριστιανικῶν καρδιῶν ἐντὸς τῶν Ἑλληνικῶν ναῶν. Τὸν ἑννατον αἰῶνα δοξάζει τοῦ Φωτίου τὸ ὄνομα. Ὁ δέκατος ἐκκληροδότησεν εἰς ἡμᾶς τὰς συγγραφὰς δύο πεπαιδευμένων αὐτοκρατόρων, Λέοντος τοῦ σοφοῦ καὶ τοῦ Πορφυρογεννήτου Κωνσταντίνου, ὡς ἀπόδειξιν τῆς τιμῆς, τὴν ὁποίαν καὶ ἀπὸ τοῦ θρόνου ἀπελάμβανεν ἡ καλλιέργεια τῶν γραμμάτων. Κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα συνέγραφεν ὁ Σουίδας τὸ λεξικόν του καὶ ὁ Κεδρηνὸς τὴν ἱστορίαν του· τὸν δὲ δωδέκατον στολίζει τὰ ὀνόματα ἐνὸς πολυμαθοῦς ἐπισκόπου, τοῦ Εὐσταθίου, καὶ μιᾶς πορφυρογεννήτου Ἑλληνίδος, τῆς Ἀννης Κομνηνῆς. Κατὰ τὸν δέκατον τρίτον καὶ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα αὐξάνει ὁ ἀριθμὸς καὶ ἀναθάλλει ἡ καλλιέργεια τῶν συγγραφέων. Κατὰ δὲ τὸν δέκατον πέμπτον, ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως διώκει εἰς τὴν Ἰταλίαν τὴν πλειάδα τῶν λογίων, οἵτινες σώζουσι μεθ' ἑαυτῶν τὸ κληροδότημα τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς διανοίας. Οὕτω δὲ ἡ ἐπὶ τοσοῦτους αἰῶνας διατήρησις τῆς Ἑλληνικῆς μαθήσεως ἀπέβη τὸ τελευταῖον εὐεργέτημα τῆς Ἀνατολῆς πρὸς τὴν ἀναπλαττομένην Δύσιν, καὶ

(1) Ὁ Δαμασκηνὸς ἐγένετο ὁ ἀρχηγέτης τῆς νεωτέρας σχολαστικῆς, εἰσαγωγῶν εἰς τὴν Θεολογίαν τὸ σύστημα τῆς περιπατητικῆς φιλοσοφίας.

οἱ πρόσφυγες ἐκεῖνοι συμπληροῦσι τὸ ἔργον τῆς ἀναγεννήσεως, τὸ ὁποῖον αἱ Σταυροφορίαι ἐγκαινιάζουσι. Τὰ δύο ταῦτα γεγονότα, αἱ Σταυροφορίαι καὶ ἡ διὰ τῶν Βυζαντινῶν μεταφύτευσις τῆς ἀρχαίας σοφίας, περικλείουσι τὴν γόνιμον ἱστορικὴν περίοδον, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὁ πρῶτον ἄμορφος καὶ ἡμιβάρβαρος βορειοδυτικὸς κόσμος μετεπλάσθη βαθμηδὸν εἰς τὴν νέαν Εὐρωπαϊκὴν κοινωνίαν.

Δὲν δυνάμεθα βεβαίως νὰ προσδοκῶμεν, ὅτι εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς θ' ἀνεύρωμεν τὴν βαθύνοιαν ἢ τὴν πρωτοτυπίαν τῶν ἀρχαίων αὐτῶν προτύπων. Πολλοῦ γε δεῖ! Ἀλλὰ πολλῶν ἡ ἀνάγνωσις τέρπει καὶ ἠδύνει ἀναπολοῦσα, εἰ καὶ μακρόθεν, τοὺς ἀρχαίους· ἐν συνόλῳ δὲ δὲν δυνάμεθα νὰ καταδικάσωμεν τὴν Βυζαντινὴν φιλολογίαν ὡς πάντῃ ἄγονον ἔργων ἀξίων λόγου. Κατὰ πόσον ὡς πρὸς τοῦτο κρίνομεν ἐκ προκαταλήψεως ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι πολλὰ τῶν ποιημάτων, ἅτινα ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐθαυμάζοντο ὡς ἔργα τοῦ Ἀνακρέοντος, σήμερον ἀποδίδονται ὑπὸ τῶν κριτικῶν εἰς ἀνωνύμους Βυζαντινοὺς ποιητάς⁽¹⁾. Ἀλλ' ἂν ταῦτα ἐγράφησαν ἐν Βυζαντίῳ, τίς οἶδε πόσα ἄλλα μνημεῖα ἀληθοῦς Ἑλληνικῆς χάριτος παρέσυρε τῶν αἰώνων ἡ λήθη!

(1) "Ἴδε καὶ περὶ τοῦ ἀποδιδόμενου εἰς τὸν Λουκιανὸν διαλόγου "Φιλόπατρις," Παπαβέρηγ., τόμ. Δ', σελ. 179.

Ἄλλ' ὅμως ἡ τοιαύτη, ἔστω καὶ ἐπιτυχής, ἀπομίμησις τῶν ἀρχαίων ἀποτελεῖ ἀτυχῶς τὴν ἰδιάζουσαν ἀσθένειαν τῆς Βυζαντινῆς φιλολογίας. Ἐντὸς τῶν ἀρχαίων παραδόσεων περιορίζεται τῶν τότε λογίων τὸ πρόγραμμα· ὁ δὲ ἀρχαῖος ἐκεῖνος ὑπογραμμὸς δὲν χρησιμεύει ὡς προζύμη νέου κόσμου ἰδεῶν, οὐδ' ἐφαρμόζεται εἰς τὴν χρῆσιν τῆς σήμερον τὸ σπέρμα τῆς ἀρχαίας ιδέας, ἀλλὰ μένει ἄγονον ἐντὸς στενοῦ ὁρίζοντος καὶ παγετῶδες ἐντὸς ψυχρᾶς ἀτμοσφαίρας· καταντῶσι δὲ οἱ Βυζαντινοὶ τυφλώττοντες πρὸς τὴν οὐσίαν νὰ λατρεύωσιν ἀπλῶς τὸ περικάλυμμα. Θαυμάζουσι τὴν γλῶσσαν τῶν ἀρχαίων καὶ ταύτην θεωροῦσιν ὡς μόνον καὶ ἀναπόφευκτον ὄργανον συγγραφῆς. Ἡ λαλουμένη γλῶσσα λαμβάνει νέους σχηματισμοὺς καὶ εἰσέρχεται εἰς νέαν ζωῆς περίοδον, ἀλλὰ δι' αὐτοὺς μένει "κοινή, ἀγροικικὴ καὶ δημώδης·" ἡ δὲ περιφρόνησις τῆς ζώσης γλώσσης καὶ τῶν λαλούντων αὐτὴν χωρίζει ἐπὶ τέλους τὴν τάξιν τῶν λογίων ἀπὸ τοῦ ἐπιλοίπου ἔθνους. Οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι δὲν συνακολουθοῦσιν οὔτε διερμηνεύουσι τὴν σύγχρονον τῶν πνευμάτων κίνησιν, καὶ σεροῦνται κατὰ συνέπειαν τὰ ἔργα αὐτῶν τοῦ πνεύματος τῆς ζωῆς· διότι φιλολογία μὴ ἐκπροσωποῦσα τὴν ἐποχὴν αὐτῆς, μὴ λαμβάνουσα παρὰ τοῦ ζῶντος ἔθνους τὴν θέρμην, τὴν ὁποίαν τῷ ἀνταποδίδει εἰς φῶς, φιλολογία τοιαύτη δὲν δύναται νὰ ἔχῃ τὴν ζωὴν, καὶ τὸ ὕψος, καὶ τὸ πάθος, ἅτινα

εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ πάσης ἀκμαίας καὶ ὑγειοῦς ἐθνικῆς διανοίας.

Διὰ τοῦτο πάντα τὰ πλεονεκτήματα τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων, ἡ πολυμάθεια πολλῶν, ἡ χάρις τινῶν, ἡ πολιτικὴ ὁξύνοια ὀλίγων ἐξ αὐτῶν, δὲν τοὺς σώζουσιν ἀπὸ τῶν συνεπειῶν τῆς τυφλῆς προσκολλήσεώς των εἰς ἐποχὴν προϋπάρξασαν καὶ παρελθοῦσαν. Φιλοτιμοῦνται οἱ πεζογράφοι τίς περισσότερον ν' ἀττικίσῃ, οἱ δὲ ποιηταὶ προσπαθοῦσι ν' ἀπομιμηθῶσιν ὁ μὲν τὸν Εὐριπίδην, ἕτερος δὲ τὸν Ἀνακρέοντα. Ἀλλὰ λησμονοῦσιν ὅτι λαλοῦντες τὴν ζῶσαν τῆς ἐποχῆς αὐτῶν γλῶσσαν, ὁ μὲν Δημοσθένης συνεχίνει τὴν Πνύκα, ὁ δὲ Σωκράτης ἐδίδασκε τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ· λησμονοῦσιν ὅτι ἀπαγγέλλοντες τοῦ Εὐριπίδου στίχους ἡλευθεροῦντο ἐν Συρακούσαις οἱ αἰχμάλωτοι Ἀθηναῖοι· οὐδ' ἀναλογίζονται ὅτι, ὅπως βλαστήσωσιν εὐθαλῇ τὰ ἄνθη τῆς καλλιεπείας, ἀνάγκη νὰ καλλιεργηθῶσι φυσικῶς, εἰς γῆν πρόσφορον καὶ ὑπὸ τὰς ἀκτῖνας ζωογόνου ἡλίου. Ἀλλὰ τοιαύτη καλλιέργεια δὲν ἐγένετο ἐν Βυζαντίῳ, οὐδ' ὑπῆρχεν ἐκεῖ Πνύξ, ἡ Θεάτρον, ἡ Ἀκαδημία· ἡ δὲ φιλολογία ἐκείνη δὲν ἐκληροδότησεν εἰς ἡμᾶς μνημεῖα τοιαῦτα, ὅποια διαλάμπουσιν ὡς φανοὶ τηλαυγεῖς καὶ ἄσβεστοι εἰς τὴν τροχίαν τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας.

Ἄλλ' ὑπάρχει εὐτυχῶς ἐξαίρεσίς τις ἀποδεικνύουσα ὅτι, ὅπου ὑπῆρχεν ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἀλήθεια, ὅπου τὸ αἶσθημα ἐξεχείλιζεν, ὁ Βυζαντινὸς ὑπερπηδῶν τῆς σχολαστικότητος τὰ προσκόμματα ἀνεύρισκε τὴν δύναμιν καὶ τὰ μέσα πρὸς ἐπιτυχῇ αὐτοῦ ἔκφρασιν.

Ἐλάβομεν ἤδη ἀφορμὴν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἐν τῷ Βυζαντινῷ κόσμῳ τὰ ἐκκλησιαστικά ζητήματα εἶχον καταντήσει ν' ἀποτελέσωσι τὸ κύριον κέντρον τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς κινήσεως· κατὰ φυσικὴν δὲ συνέπειαν καὶ τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα ἐγένετο τὸ ἐξέχον τῶν ἀτόμων ἐλατήριο. Εἰς τὸ αἶσθημα τοῦτο χρεωστοῦμεν τὴν ζωηροτέραν ἔκφρασιν τῆς Βυζαντινῆς διανοίας· εἰς αὐτὸ χρεωστοῦμεν καὶ τὴν Ἀγίαν Σοφίαν, καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν φιλολογίαν, τὴν ὁποίαν ἐμόρφωσαν καὶ ἐλάμπρυναν οἱ Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας· εἰς αὐτὸ δὲ χρεωστοῦμεν καὶ τὸ Εὐχολόγιον τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖον ὀλιγώτερον μὲν παντὸς ἄλλου μνημείου μαρτυρεῖ τὴν διανοητικὴν καὶ αἰσθητικὴν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔκπτωσιν, ὑπεράνω δὲ τῶν Βυζαντινῶν τύπων διαφυλάττει ἀνθρώπινον, οὕτως εἰπεῖν, χαρακτῆρα.

Ἡ συλλογὴ τῶν λειτουργιῶν καὶ τῶν ποικίλων,

συχνάκις δὲ ὠραίων καὶ ποιητικωτάτων εὐχῶν, αἵτινες ἐπὶ τοσούτους αἰῶνας ἐξακολουθοῦσι διερμηνεύουσαι τὰ αἰσθήματα καὶ ἀνταποκρινόμεναι εἰς τὰς ψυχικὰς ἀνάγκας τοσούτων γενεῶν Χριστιανῶν, δὲν εἶναι προῖόν οὔτε μιᾶς ἐποχῆς οὔτε μιᾶς τάξεως ἀνθρώπων. Πολλὰι περιστάσεις ἐθνικῶν συμφορῶν ἀφῆκαν τὴν συγκινητικὴν αὐτῶν ἡχῶ εἰς τὴν συλλογὴν ταύτην· πολλὰι καρδίαι εὐαίσθητοι προσέθεσαν εἰς αὐτὴν τὸν στεναγμόν των. Καὶ τοιουτοτρόπως τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἡμῶν βιβλία ἀπέκτησαν ἀπ' ἀρχῆς τὸν ἰδιαίζοντα τύπον, ὅστις ἀντανακλᾶται εὐτυχῶς μέχρι τῆς σήμερον εἰς τὴν θρησκευτικὴν φάσιν τοῦ ἡμετέρου ἔθνους, τὴν συζύμωσιν δηλαδὴ τῆς ἱστορίας μετὰ τῆς πίσεώς του, τὴν συζυγίαν τῶν πλέον ἐνδομύχων τῆς καρδίας αἰσθημάτων μετὰ τῶν τυχῶν τῆς πατρίδος!

Ἡ ἱστορικὴ ἀνάλυσις τῶν ἱερῶν τούτων βιβλίων θὰ ᾔητο θέμα ἀντάξιον τῆς μελέτης καὶ τῶν κόπων εὐγενοῦς τινος καὶ λογίας Ἑλληνικῆς ψυχῆς. Ὅποίας δὲ ἀναπτύξεως τὸ θέμα εἶναι ἐπιδεκτικὸν ὑπέδειξεν ἤδη ὁ Κ. Σπυρίδων Ζαμπέλιος δι' εὐγλώττων τινῶν καὶ συγκινητικῶν σελίδων εἰς τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ μελέτην περὶ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ ⁽¹⁾.

(1) "Ἰδε κερ. ΔΗ', "Νεκρώσιμοι ἀκολουθίαι." σελ. 132.

Παρεκτός τῶν πονημάτων τοῦ Κ. Ζαμπελίου, διαφορα ἄλλων ὁμογενῶν λογίων ἄξια λόγου συγγράμματα ⁽¹⁾, πρὸ πάντων δὲ τὸ ἐθνικὸν ἔργον τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου, εἶναι ὠραῖαι καὶ πλήρεις ἐλπίδων ἀρχαὶ τοῦ ἔργου τῆς νέας Ἑλλάδος πρὸς ἀναδίφησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ μεσαιῶνος· διότι βεβαίως εἰς Ἑλληνας ἐργάτας ἐναπόκειται ἡ ἐκμεταλλεῦσις τοῦ ἀνεξάντλητου ἐκείνου θησαυροῦ. Μόλις κατὰ τὴν ἑκατονταετηρίδα ταύτην ἤρχισαν σπουδαῖαι τινὲς ξένων ἐπιστημόνων ἀπόπειραι πρὸς ἀνώρυξιν τῶν παρακεχωσμένων λαβυρίνθων του· εἰς τὰς ἐρεῦνας δ' αὐτῶν ὀφείλομεν διάφορα πολύτιμα συγγράμματα, τὰ ὅποια θὰ χρησιμεύσωσιν ὡς ὁδηγὸς ἄριστος εἰς τοὺς νέους τῆς Ἑλλάδος συγγραφεῖς. Ἄλλ' οὗτοι εὐκολώτερον παντὸς ἀλλογενοῦς θὰ δυνηθῶσι νὰ ἐμβαθύνωσιν εἰς τὰ μυσήρια τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ νὰ ἐκτυλίξωσι τὸν

(1) Δὲν δύναμαι νὰ μὴ μνημονεύσω ἰδιαίτερος ἐνταῦθα τὸν ἀκάματον Κ. Κ. Σάβαν, τοῦ ὁποίου τὰ σπουδαῖα καὶ ἀλλεπάλληλα ἔργα τοσοῦτον συντείνουσι πρὸς διαφώτισιν καὶ διάδοσιν τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν ἱστορίας. Ἐν ᾧ δ' ἐκτυποῦνται τὰ φύλλα ταῦτα πληροφοροῦμαι ἐκ τοῦ "Νεολόγου", δημοσιεύοντος ἀνάλυσιν τῶν πρακτικῶν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Φιλολογικοῦ συλλόγου, ὅτι ἡ εὐανθὴς καὶ καλλίκαρπος Ἑλληνικὴ αὕτη Ἀκαδημία συμπεριέλαβεν εὐτυχῶς τὰς μεσαιωνικὰς ἐρεῦνας εἰς τὸ πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς.

περιπεπλεγμένον μῖτον τῶν ποικίλων περιπετειῶν τῆς. Πόσαι δὲ σελίδες τῆς ἱστορίας ἐκείνης μένουσιν εἰσέτι σκοτειναί! Πόσα κεφάλαια ἀνάγκη νὰ γραφῶσιν ἐκ νέου! Διὰ τοῦτο εὐχῆς ἔργον εἶναι νὰ ἴδωμεν τοὺς νέους ἡμῶν ἱστοριογράφους ἀσχολουμένους εἰς τὴν διὰ μονογραφιῶν ἰδίως διαφώτισιν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἡ ἔρευνά των δὲν θὰ μείνῃ στεῖρα καρπῶν ἀξίων λόγου, καθόσον πολλὰ συμβάντα, πολλοὶ χαρακτήρες, ἄπειρα ἐπεισόδια τῆς Βυζαντινῆς περιόδου εἶναι ἐπιδεκτικὰ τοιαύτης ἐπεξεργασίας. Ἡ θρησκευτικὴ κίνησις τοῦ κόσμου ἐκείνου, αἱ ἐμπορικαὶ σχέσεις του, ἡ κοινωνικὴ καὶ ἠθικὴ του κατάστασις, ἰδοὺ τοσαῦτα ἀντικείμενα περιμένοντα εἰσέτι τὴν χεῖρα ἐπιδεξίου ἐρευνητοῦ.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο κεφάλαιον τῆς ἠθικῆς καταστάσεως τῆς Βυζαντινῆς κοινωνίας φαίνεται μοι κατ' ἐξοχὴν ἐρεῦνης ἄξιον. Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξελεγχθῇ κατὰ πόσον ἡ ἀμερόληπτος ἐξέτασις τῶν πραγμάτων δικαιοῖ τὴν περιφρόνησιν, εἰς τὴν ὁποίαν περιέπεσε τὸ Βυζαντινὸν ὄνομα ὑπὸ ἠθικὴν ἔποψιν. Ἐκ δὲ τῶν σχέσεων τῶν κυβερνωμένων πρὸς τοὺς κυβερνῶντας, ἐκ διαφορῶν συμβεβηκότων, εἰς τὰ ὁποῖα κατοπτρίζεται τῶν συγχρόνων λαῶν ἡ συνείδησις, ἐκ τῆς ὑπολήψεως, τὴν ὁποίαν κατὰ καιροὺς ἔχαιρον οἱ ἀγαθοὶ ἢ οἱ κακοὶ ἄρχοντες, ἐκ τοῦ σεβασμοῦ, ὅστις ἀπεδίδετο εἰς τοὺς

ιερωμένους ἀναλόγως τῆς ἀγνότητος τοῦ βίου αὐτῶν, ἐπὶ τέλους δὲ ἐκ τῆς νομοθεσίας αὐτῆς δύναται, νομίζω, ὁ ἀπαθὴς καὶ ἐπιμελὴς ἐξεταστὴς νὰ ἐξαγάγῃ ὀρθὰ τινα συμπεράσματα ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο. Πέποιθα δέ, ὅτι τὰ τοιαῦτα συμπεράσματα θὰ τείνωσιν ἐν συνόλῳ πρὸς διεκδίκησιν τῶν τοσοῦτον κακολογουμένων Βυζαντινῶν.

Ἡ σπουδαιότης τοῦ πράγματος θὰ με δικαιώσῃ ἐὰν φέρω καὶ πάλιν ἐνώπιον ὑμῶν τὴν μαρτυρίαν πολυμαθοῦς συγγραφέως, τὴν ὁποίαν τοσοῦτῳ μᾶλλον θεωρῶ πολύτιμον καὶ προσοχῆς ἀξίαν, καθόσον ὁ ἀνὴρ οὗτος δὲν δύναται οὐδαμῶς νὰ κατηγορηθῇ ἐπὶ ὑπερβολικῇ ἐπιεικειᾷ πρὸς πᾶν ὅ,τι Ἑλληνικόν, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας ἔχει ἡμᾶς συνειθισμένους εἰς τὸν δριμύν καὶ οὐχὶ πάντοτε δίκαιον ἔλεγχον τοῦ αὐστηροῦ καλὰμου του.

Ἴδου τί λέγει ὁ Finlay παραβάλλων τοὺς Βυζαντινοὺς τῆς ὀγδόης ἑκατονταετηρίδος πρὸς τοὺς προγενεστέρους καὶ τοὺς συγχρόνους αὐτῶν λαούς. Αἱ δὲ παρατηρήσεις αὐτοῦ δύνανται ἐν συνόλῳ νὰ ἐφαρμοσθῶσιν ἀσφαλῶς εἰς ὁλόκληρον τὴν Βυζαντινὴν περίοδον. "Οἱ Βυζαντινοὶ λαοὶ ὑπὸ τοὺς εἰκονομάχους « βασιλεῖς, λέγει, ἦσαν ὑπὸ ἠθικὴν ἔποψιν ἀνώτεροι « πάσης ἄλλης ἰσαριθμοῦ ομάδος ἀνθρώπων τῶν προ- « γενεστέρων ἐποχῶν τῆς ἱστορίας. Ὑπὸ Κωνσταν- « τῖνον τὸν Κοπρώνυμον οἱ πολλοὶ εὗρίσκοντο εἰς

« ὑψηλοτέραν κοινωνικὴν περιωπὴν ἢ ἐπὶ Περικλέους.
 « Ναὶ μὲν, ἡ τάξις τῶν προνομιούχων πολιτῶν ἐξ-
 « ἔπεσεν ἔκτοτε· ἀλλὰ τὰ πλήθη ἀπῆλυσαν πλειό-
 « τερον, ἀφ' ὅσον οἱ ὀλίγοι ἐκεῖνοι εἶχον ἀπολέσει,
 « χάρις εἰς τῆς δουλείας τὸν περιορισμὸν ⁽¹⁾ καὶ εἰς
 « τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀπελευθερωθείσης ἐργασίας.
 « Ἡ δὲ κοινὴ γνώμη, καίτοι περὶ εὐτελέστερα ἢ τὸ
 « πρὶν ἀσχολουμένη ἀντικείμενα, ἀπῆλυσεν ὁμως
 « βάσεις εὐρυτέρας καὶ ἐξεπροσώπει πολυαριθμοτέ-
 « ραν ἀνθρώπων τάξιν. Ἴσως δὲ καὶ αὐταὶ αἱ περὶ
 « ἐκκλησιαστικῶν τύπων καὶ λεπτολογιῶν λογομα-
 « χίαι συνετέλουν, ὅσον καὶ αἱ φατριαστικαὶ τῆς Πνυ-
 « κὸς φιλοδοξίαι, πρὸς μόρφωσιν ἀγνῆς τινὸς ἡθι-
 « κότητος ⁽²⁾.

« Ἀλλ' ἐάν, ἐπιπροσθέτει, δύναται νὰ ὑπάρξῃ διχο-
 « γνωμία τις ὡς πρὸς τὴν σχετικὴν ὑπεροχὴν τοῦ κοι-
 « νωνικοῦ σώματος ἐν Ἑλλάδι, ἐν Ῥώμῃ καὶ ἐν Βυ-
 « ζαντίῳ ἀδιαφιλονείκητος μένει ἡ ὑπεροχὴ τῶν Βυ-

(1) "L'esclavage chez les Grecs du bas empire n'a jamais été ce qu'il a été à Rome; il n'approchait pas même de notre domesticité. Si les monuments du droit n'étaient pas là pour attester l'existence de la condition servile on aurait droit de croire à son anéantissement absolu." Montreuil, "Histoire du droit Byzantin," III., σελ. 56.

(2) Κατὰ τὸν αὐτὸν Finlay, ἡ γνώσις τῶν Γραφῶν καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦτο πλέον διαδεδομένη μετὰ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Μεσαιῶ-
 νος, ἢ εἰς πολλὰ τῶν δυτικῶν ἐθνῶν κατὰ τοὺς αὐτοκαλουμένους πεπολι-
 τισμένους χρόνους. Medieval Greece and Trebizond, σελ. 56.

« ζαντινῶν, παραβαλλομένων πρὸς τοὺς συγχρόνους
 « αὐτῶν. Εἰς τὰ σύγχρονα κράτη τῶν Σαρακηνῶν
 « ἡ τῶν Φράγκων οὐδείς ὑφίσταται σταθερὸς ἠθι-
 « κὸς φραγμός, ἀλλὰ κλάσεις προνομιοῦχοι ἢ φυ-
 « λαὶ κατακτητῶν πιέζουσι πλήθη ὑπόδουλα, ἄνευ
 « τοῦ περιορισμοῦ τῶν νόμων, τῆς θρησκείας ἢ τῆς
 « ἠθικῆς. Εἰς μὲν τὴν Ἀνατολὴν ὁ Μωαμεθανι-
 « σμὸς ἐνομιμοποιεῖ τὴν πολυγαμίαν καὶ πάντα αὐτῆς
 « τὰ ὀλέθρια ἐπακόλουθα, εἰς δὲ τὴν Δύσιν δὲν ἴσχυον
 « τοῦ Χριστιανισμοῦ τὰ διδάγματα ὅπως θέσωσιν
 « ὅρια εἰς τῶν ἠθῶν τὴν ἀκολασίαν, καὶ ὁ Κάρολος
 « Μαρτέλος, ὁ Πιπῖνος ἢ ὁ Μέγας Κάρολος εἶχον
 « ἀνὰ δύο γυναῖκας καὶ σωρὸν παλλακίδων ἕκαστος,
 « καθ' ὃν χρόνον ἐν Κωνσταντινουπόλει Κωνσταν-
 « τῖνος ὁ Στ'. ἐπέφερε τὴν ἰδίαν αὐτοῦ καταστροφὴν,
 « διότι δὲν ἐθεωρήθη τακτικὸς ὁ δεύτερος γάμος, τὸν
 « ὁπρῶτον συνῆψεν, ἀφοῦ διεζεύχθη τὴν πρώτην αὐτοῦ
 « σύζυγον.

« Οἱ νόμοι τῶν Φράγκων μαρτυροῦσιν, ὅτι ἡ μέθη
 « τῶν γυναικῶν ἦτο πρᾶγμα σύνηθες, ἅπασα δὲ τῆς
 « δυτικῆς Εὐρώπης ἡ νομοθεσία κατὰ τὸν ἑβδόμον καὶ
 « τὸν ὄγδοον αἰῶνα, ὑποδεικνύουσα τὴν ἐπικρατοῦσαν
 « ἀκολασίαν ἐξ ἑνὸς καὶ τὴν κοινωνικὴν ἀναρχίαν ἀφ'
 « ἐτέρου, ἐξηγεῖ κάλλιον ἢ τὰ ὑπὸ τῶν χρονογράφων
 « περιωθέντα πολιτικὰ συμβεβηκότα, τὴν ἀληθῆ αἰ-
 « τίαν τῶν ἀλληλοδιαδόχων καταστροφῶν τοσούτων

«κυβερνήσεων. Ἡ δὲ ἀνωτέρα ἠθικὴ περιωπὴ τῆς
 «Βυζαντινῆς κοινωνίας ἦτο ἐξ ἐναντίας μία τῶν
 «κυρίων αἰτιῶν τῆς διαρκείας τοῦ κράτους ἐκείνου.
 «Αὕτη ἀπετέλει τὸ ἀληθὲς συντηρητικὸν τῆς αὐτο-
 «κρατορίας στοιχεῖον” (¹).

Ἐκτὸς δὲ τῆς ἠθικῆς τῶν Βυζαντινῶν λαῶν κατα-
 στάσεως, ἡ κοινωνικὴ διάπλασις τῶν διαφόρων στρω-
 μάτων τῶν ὑπηκόων τῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ἀντικεί-
 μενον πολλῆς μελέτης ἄξιον. Ἐξ αὐτῆς θὰ φωτι-
 σθῶμεν πληρέστερον ὡς πρὸς τὴν ἀληθῆ θέσιν, τὴν
 ὁποίαν ὁ λαὸς κατεῖχεν ἐν τῇ πολιτείᾳ, ὡς πρὸς τὸν
 βαθμὸν τῆς ὑποτελείας αὐτοῦ πρὸς τὴν κυβέρνησιν,
 καὶ ὡς πρὸς τὴν βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν τῆς δημοσι-
 κῆς αὐθυπαρξίας, ἥτις κατὰ τὴν ὥραν τῆς κατα-
 στροφῆς ἱπῆρξεν ἡ ἄγκυρα τῆς σωτηρίας τοῦ ὑπο-
 δουλωθέντος ἔθνους.

Ὡς πρὸς ταῦτα δέ, καὶ ὡς πρὸς πάντα τὰ λοιπά, ἡ
 Βυζαντινὴ περίοδος, καίτοι ἔχουσα ἀπ’ ἀρχῆς μέχρι
 τέλους τὰ γενικὰ αὐτῆς χαρακτηριστικά, ἅτινα συγ-
 κροτοῦσι τὴν ἐνότητά της, δύναται ὁμως νὰ διαιρεθῇ
 εἰς διαφόρους περιόδους, ἐκάς τῃ τῶν ὁποίων διακρίνεται
 διὰ ἰδιαιτέρων τινῶν συμπτωμάτων καὶ σημείων. Αἱ
 δὲ διάφοροι αὗται τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας φάσεις ἐξη-
 γοῦνται οὐχὶ μόνον διὰ τῆς ἀμοιβαίας κατὰ καιροῦς

(¹) Finlay, Byzantine Empire, τόμ. Α', σελ. 258.

ἐπιδράσεως καὶ μετατροπῆς τῶν ἐσωτερικῶν στοιχείων, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς καθόλου κινήσεως τῶν πνευμάτων εἰς τὸν λοιπὸν ἔξω κόσμον· καθόσον ἡ σύγχρονος φορὰ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἐπηρέασεν ἐκάστοτε κατὰ διάφορον λόγον τὸν ροῦν τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας.

Ἡ τοιαύτη τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας εἰς χωριστὰς περιόδους διαίρεσις ἀποκαθιστᾷ ἔτι εὐχερεστέραν τὴν διὰ μονογραφιῶν ἐπεξεργασίαν αὐτῆς. Ἀλλ' ἐννοεῖται ὅτι ὁ ἐπιχειρῶν νὰ εἰκονίσῃ μίαν τῶν περιόδων ἐκείνων οἷαν δῆποτε ὀφείλει, ὅπως ἐννοήσῃ καλῶς καὶ παραστήσῃ μετ' ἀκριβείας αὐτήν, νὰ γνωρίζῃ λεπτομερῶς καὶ ἀσφαλῶς τὰς ποικίλας φάσεις τῆς ὅλης μεσαιωνικῆς ἱστορίας.

Πρότυπα τοιούτων συγγραφῶν ἔδωκαν ἐσχάτως εἰς ἡμᾶς Γάλλοι τινὲς συγγραφεῖς, ὁ K. Alfred Rambaud, ὅστις ἐπεξεργάσθη τὴν ἐποχὴν τοῦ Πορφυρογεννήτου Κωνσταντίνου, ὁ K. L. Drapeyron⁽¹⁾ ἱσορήσας τὸν βίον τοῦ Ἡρακλείου, πρὸ πάντων δὲ ὁ πολυμαθὴς Amedée Thierry, οὗτινος αἱ ἀφηγήσεις καὶ μονογραφίαι ⁽²⁾ ὑποδεικνύουσιν ὅποῖα καὶ ὅπόσα ἡ Βυζαντινὴ

(1) L'Empereur Héraclius et l'empire Byzantine au VII^e siècle. Paris, 1869.

(2) Ἴδε εἰς τὴν Revue des deux Mondes τῶν τελευταίων τούτων ἐτῶν τὰ διάφορα αὐτοῦ ἄρθρα (Récits de l'histoire Romaine d'Orient) περὶ Νεστορίου, Εὐτυχῆ καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρσοστόμου, περὶ Πουλχερίας καὶ Εὐδοκίας κτλ.

ιστορία δύναται νὰ παράσχη θέματα ἐπαγωγὰ καὶ ἀξιοπερίεργα.

Τῷ ὄντι ὁπόσων αὐτοκρατόρων ὁ βίος ἡδύνατο νὰ γείνη τὸ θέμα σελίδων συγκινητικωτάτων! Τί τραγικώτερον, λόγου χάριν, τῆς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ σφαγῆς Λέοντος τοῦ Ἀρμενίου καὶ τῆς ἀναγορεύσεως τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Μιχαὴλ τοῦ Γ', φέροντος εἰσέτι τὰς ἀλύσεις, μεθ' ὧν ἐξήχθη ἐκ τῆς φυλακῆς, ὅπου περιέμενε τὴν προσεχῇ τῆς θανατώσεώς του ὥραν; ἢ τοῦ θανάτου τοῦ Θεοφίλου, ἔχοντος παρὰ τὴν κλίνην αὐτοῦ τὴν πρὸ μικροῦ κοπεῖσαν κεφαλὴν τοῦ ἐναρέτου Θεοφόβου; Ὅποιον ἀντικείμενον δι' ἔντεχνον κάλαμον ἢ αἰχμαλωσίᾳ τοῦ Ῥωμανοῦ Διογένης καὶ ἡ ἐπιστροφή αὐτοῦ ἀπὸ τῆς αἰχμαλωσίας ὑπὸ τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἀντὶ τοῦ θρόνου του εὕρισκει σκληρὸν θάνατον; ἢ ἡ πλήρης τραγικῶν περιπετειῶν ζωὴ τῆς θυγατρὸς Ἀλεξίου τοῦ Γ' Εὐδοκίας; ἢ τοῦ Ἀνδρονίκου ὁ ῥωμαντικὸς βίος καὶ τὸ φρικτὸν τέλος;

Ἀπὸ δὲ τοῦ θρόνου κατερχόμενοι, ὁπόσους εὕρισκόμεν ἄνδρας ἐπηρεάσαντας ἐπ' ἀγαθῷ ἢ ἐπὶ κακῷ τὰς τύχας τῆς Ἀνατολῆς, καὶ τῶν ὁποίων ἡ βιογραφία ἡδύνατο νὰ χύσῃ νέον φῶς ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς τῶν!

Ἀλλ' ἡθελέ με φέρεי πολὺ μακρὰν ἢ μνεία ὀνομάτων καὶ σκηνῶν τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας ἀξίων φιλο-

λογικῆς ἢ καλλιτεχνικῆς ἐπεξεργασίας. Ὁ ἱστορικός, ὁ ποιητής, ὁ ζωγράφος ἔχουσιν ἐν αὐτῇ ἀνεξάντλητον καὶ εἰσέτι ἀνεξερεύνητον πηγὴν, εἰς τὴν ὁποίαν θ' ἀν-
εύρη ἢ νέα Ἑλληνικὴ διάνοια στάδιον ἀπέραντον ἐρευ-
νῶν καὶ δόξης ⁽¹⁾.

(1) Οἱ Ἄγγλοι Walter Scott καὶ Charles Kingsley εὔρου ἐν τῇ Βυ-
ζαντινῇ ἱστορίᾳ ἀντικείμενα μυθιστοριογραφίας. Τοῦ μὲν πρώτου ἐξ αὐ-
τῶν τὸ ἔργον, Count Robert of Paris, ἀπολείπεται πολὺ τῶν λοιπῶν
ἱστορικῶν του μυθογραφιῶν ὡς πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀκρίβειαν καὶ τὴν ἀπ-
εικόνισιν ἰδίως τῶν χαρακτήρων. Τοῦ δευτέρου δὲ "ἡ Ὑπατία" κατέστη
ἐν τῶν δημοτικωτέρων ἐν Ἀγγλίᾳ μυθιστορημάτων. Ἀλλ' ἀγνοῶ κατὰ
πόσον εἶναι ἀξιοσύστατος ἡ χρῆσις ἱστορικῶν ἀντικειμένων εἰς συγγραφὴν
μυθιστορημάτων. Τὸ μόνον τῶν τοιούτων συγγραφεῶν πλεονέκτημα ὑπὸ
τὴν ἔποψιν τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης εἶναι, ὅτι δι' αὐτῶν γενικεύεται ἡ γνῶ-
σις συμβεβηκότων τινῶν ἢ ὀνομάτων, διεγείρεται δὲ ἡ περιέργεια πρὸς ἀ-
κρβεστέραν τὴν ἱστορίας κατάληψιν.

Ἴσως, ἐὰν ἀπετόλμων καὶ ἐγὼ διὰ τοιαύτης τινὸς μονογραφίας νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν ὑμῶν εἰς μίαν μόνην οἴαν δῆποτε τῶν σελίδων τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν ἱστορίας, ἐπετύγγανον καλλίτερον νὰ τέρψω ὑμᾶς καὶ ν' ἀποκαλύψω τὸν ἀληθῆ τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου χαρακτῆρα, παρ' ὅσον ἡδυνήθην νὰ κατορθώσω τὸ διπλοῦν τοῦτο ἐπιχείρημα διὰ τῆς συνοπτικῆς μου ταύτης ἀναθεωρήσεως.

Ὅπως δῆποτε, διὰ τῆς ἀτελοῦς μελέτης ταύτης δὲν προεθέμην νὰ πραγματευθῶ περὶ τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας, ἀλλὰ μόνον νὰ ἐλκύσω τὴν ὑμετέραν προσοχὴν ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τινὰ τῶν γενικῶν αὐτῆς χαρακτηριστικῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους τὸ πρίσμα προαιωνίων ἀντιπαθειῶν καὶ προλήψεων παραμορφώνει μέχρι τῆς σήμερον τὴν ἀποψιν τοῦ Βυζαντινοῦ παρελθόντος.

Ὅθεν ἐπεχείρησα νὰ ὑποδείξω, κατὰ πόσον ἡ Ἀνατολικὴ αὐτοκρατορία ἦτο ἐπιτυχῶς διωργανισμένη πρὸς διατήρησιν τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ἐνότητός της, καὶ κατὰ πόσον ὁ διοργανισμὸς της οὗτος ἔσχυσε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας συντήρησιν τῶν σοιχείων τοῦ πολιτισμοῦ ὑπὸ πάσας αὐτοῦ τὰς φάσεις. Καθότι ἐνῶ ὑπὸ τὸ κράτος πεφωτισμένης νομοθεσίας

καὶ ὑπὸ τὴν σκέπην ἀγρύπνου κυβερνήσεως ἡ παραγωγὴ τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ δημοσίου πλούτου ἐλάμβανε μεγίστην ἀνάπτυξιν, διετηρεῖτο συγχρόνως διὰ τοῦ στρατιωτικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ διὰ τῆς θαλασσοκρατορίας ἡ ἀκεραιότης καὶ ἡ ὑπεροχὴ τοῦ κράτους ἐναντίον μυρίων καὶ παντοδαπῶν ἐχθρικῶν ἐπιθέσεων· ἡ δὲ διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ τῶν κατοίκων κατάστασις ἀνεδείκνυε τὸ κράτος ἐκεῖνο ὅσιν ἀληθῆ ἐν μέσῳ τῆς πανταχόθεν περιστοιχούσης αὐτὸ μεσαιωνικῆς βαρβαρότητος.

Ἐπεχείρησα δὲ προσέτι καὶ πρὸ πάντων νὰ ἐνθυμίσω ὑμᾶς, ὅτι διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, διὰ τῶν τεχνῶν καὶ τοῦ ἐμπορίου, διὰ τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν οἱ Βυζαντινοὶ οὐχὶ μόνον διετήρησαν δι' ἑαυτοὺς τὰς παραδόσεις τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ μετωχέτευσαν αὐτὸν εἰς τοὺς βαρβάρους γείτονάς των, γενόμενοι οἱ ὁδηγοὶ καὶ διδάσκαλοι τῆς ἀναγεννωμένης Εὐρώπης.

Ἄλλ' ἀναφέρων τὰ ἀγαθὰ ταῦτα τῆς Βυζαντινῆς περιόδου, δὲν ἠμέλησα νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν ὑμῶν εἰς τὰς σκιὰς τὰς ἀμαυρούσας τὴν ἀποφιν τῆς εἰκόνης, τὴν ὁποίαν ἀπεπειράθην νὰ σκιαγραφήσω. Ὑπέδειξα ὅτι δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὸν Βυζαντινὸν κόσμον πολιτικὴ ἐλευθερία, συνέχουσα τὸ κράτος καὶ οὐδετεροῦσα τὰ μειονεκτήματα τοῦ συστήματος τῆς συγκεντρώσεως, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπερρόφατο εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἐνέργεια τῆς ἐπικρατείας. Ἀνέφε-

ρα δὲ καὶ τὰ ὀλέθρια ἀποτελέσματα τῆς καθ' ὑπερβολὴν ἐπικρατήσεως καὶ παραμορφώσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων, καθὼς καὶ τὰς οὐχ ἥττον ὀλεθρίας συνεπείας τῆς ἀγωγῆς, ἥτις ἀποκατέστησεν ἐπὶ τέλους τοὺς λαοὺς τῆς αὐτοκρατορίας ἀδιαφόρους καὶ ἀνικάνους εἰς τὴν διὰ τῶν ὀπλῶν ὑπεράσπισιν τῆς ἀνεξαρτησίας των.

Ταῦτα κατ' ἐξοχὴν ἀποτελοῦσι τὴν ἀδυναμίαν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, καὶ εἰς ταῦτα θ' ἀνεύρωμεν τὴν ἐξήγησιν τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς διαλύσεώς του. Ὁ κλονισμός, ὅστις προεκάλεσε καὶ παρηκολούθησε τὴν Φραγκικὴν κατάκτησιν ἀπεκάλυψε πάντα ταῦτα τοῦ Βυζαντινοῦ συστήματος τὰ κακά, καθὼς αἰφνίδιος σάλος φέρει εἰς τὴν ἐπιφάνειαν διαυγῶν ὑδάτων τὸν βόρβορον, ὅστις ἐνόσω δὲν διεταράσσοντο ἐκρύπτετο εἰς τὸν πυθμένα των. Ὁ δ' ἐξευτελισμός, τὸν ὁποῖον ἐπὶ τῶν Σταυροφοριῶν ἔπαθεν ἡ κυβέρνησις, οἱ ἐμφύλιοι σπαραγμοὶ τῶν μνηστήρων τοῦ θρόνου, καὶ ἡ κατὰ συνέπειαν χαλάρωσις τῶν συνεχόντων τὸ κράτος δεσμῶν διηυκόλυναν τὴν ὑπὸ ὀλίγων σχετικῶς σταυροφόρων κατάκτησιν καὶ διάλυσιν τῆς αὐτοκρατορίας. "Μάθημα τοῦτο, λέγει ὁ Finlay ⁽¹⁾, ἄξιον τῆς « μελέτης παντὸς πεπολιτισμένου καὶ πλουσίου ἔθνους, « παραμελοῦντος τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ ἀγωγὴν καὶ τὴν « στρατιωτικὴν μόρφωσίν του. Οὐδὲν κράτος, ὅσον

(1) *Medieval Greece and Trebizond*, σελ. 100.

« ἐντελής καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὁ πολιτικός αὐτοῦ ὀργανι-
 « σμός, ὅσῳ ἀμερολήπτως καὶ ἂν γίνηται ἐν αὐτῷ ἡ
 « διανομὴ τῆς δικαιοσύνης, δύναται νὰ διεκφύγῃ τύχην
 « ὁμοίαν τῆς τῶν Βυζαντινῶν, ἐὰν δὲν ἔχῃ διαρκεῖς
 « τῆς εὐημερίας αὐτοῦ φύλακας τὴν ἀπαιτουμένην ἐπι-
 « δεξιότητα, πειθαρχίαν καὶ πεῖραν περὶ τὸν στρατιωτι-
 « κὸν καὶ τὸν ναυτικὸν αὐτοῦ διοργανισμόν.”

Ἐξ ἄλλου ὅμως ὁ κλονισμὸς ἐκεῖνος τῆς Φραγκι-
 κῆς κατακτήσεως ἐκαθάρισε κατὰ τινα τρόπον τὰ συγ-
 κροτοῦντα τὸ Βυζαντινὸν σῶμα συγκεχυμένα στοιχεῖα,
 καὶ ἐν μέσῳ τῆς καταστρεπτικῆς ἀνατροπῆς ἐκείνης
 ἀνεφάνη ἀκμαῖόν τι πνεῦμα Ἑλληνισμοῦ, τὸ ὁποῖον
 ζωογονεῖ τὰς πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπό-
 λεως ἀποπείρας, καὶ ἐγκαινιάζει τὴν δευτέραν περίο-
 δον τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας. Κατὰ τὴν δευτέραν
 περίοδον ταύτην ἡ αὐτοκρατορία, καίτοι διατηροῦσα τὸ
 Ῥωμαϊκὸν ὄνομα, λαμβάνει ὅμως ἀποκλειστικώτερον
 Ἑλληνικὸν χαρακτῆρα, καὶ νέον τότε σάδιον ἀνοίγεται
 δι’ αὐτήν. Τὸ ὁμογενέστερον ἐκεῖνο κράτος νέας λα-
 βὸν δυνάμεις εἰς τὰς δοκιμασίας, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων
 ἀνεπλάσθη, ἡδύνατο ἴσως νὰ λάβῃ νέας τάσεις καὶ
 νέαν ζωῆς προθεσμίαν ⁽¹⁾. ἡδύνατο ἴσως ὑπὸ τῶν
 Παλαιολόγων τὸ σκῆπτρον νὰ διαπλασθῇ νέα τις δύ-
 ναμις καθαρῶς Ἑλληνική, τῆς ὁποίας ἡ ὕπαρξις καὶ ἡ
 πορεία ἤθελε μεταβάλλει οὐσιωδῶς τὴν ὅλην ἱστορίαν

(1) Ἴδε Montreuil, droit Byzantin, τόμ. Γ' σελ. 2.

τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεωτέρας Εὐρώπης. Ἀλλὰ δύο ἐμπόδια ἀνυπέρβλητα ἐματαίωσαν τὴν τοιαύτην τῶν πραγμάτων τροπὴν. Ἐξ ἑνὸς μὲν ἡ προσήλωσις εἰς τοὺς ἀρχαίους θεσμοὺς καὶ τύπους, ἡ ἀλαζονικὴ συναίσθησις τῆς Ῥωμαϊκῆς διαδοχῆς, ἡ προσκόλλησις εἰς τὸ παρελθὸν ὑπὸ τὰς ποικίλας αὐτοῦ φάσεις ἔθετον φραγμὸν διαρκῇ εἰς πᾶσαν ἀναμορφώσεως ῥιζικῆς τάσιν, καὶ ἐνῶ ἡ νέα Εὐρώπη τότε διεπλάττετο, ἔμενεν ἡ Ἀνατολὴ στάσιμος, ἡ δὲ στασιμότης αὐτῆς ἤτο παρακμὴ! Ἐξ ἄλλου δέ, παρὰ τὴν ἐσωτερικὴν ταύτην γάγγραιναν, οἱ ἔξωθεν ἐχθροί, Σλάβοι, Βούλγαροι, Φράγχοι καὶ πρὸ πάντων οἱ Τοῦρκοι, καίοντες τὰ σπαρτά, καταστρέφοντες τὰ κτήνη, ἐξανδραποδίζοντες τοὺς ἀνθρώπους, ἐρημοῦντες τὰς ἐπαρχίας, ἐξωλόθρευον τὸν Ἑλληνικὸν πληθυσμὸν τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ περιώριζον βαθμηδὸν τὴν ὑπαρξίν αὐτῆς ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως· καὶ ἐκεῖ εἰς τὴν ἑνδοξὸν καὶ ἀρχαίαν τῆς Χριστιανωσύνης πρωτεύουσαν, εἰς τὸ περικαλλῆς τοῦ Ἀνατολικοῦ πολιτισμοῦ κέντρον, ἐκεῖ ἐπὶ τέλους κατέφερε τὴν θανάσιμον πληγὴν ὁ στιβαρὸς τοῦ πορθητοῦ Μωάμεθ βραχίων.

Πέποιθα ὅτι διὰ τῆς ἀναθεωρήσεώς μου ταύτης οὐδ' ἐμαυτὸν πλανῶ, οὔτε ὑμᾶς φέρω εἰς πλάνην. Ἀλλ' οὐδ' αἰσθάνομαι ὅτι ἐπηρεάζει τὴν κρίσιν μου ὡς πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς Ἑλληνικὴ τις φιλαυτία, καθότι ἀ-

ἡλλάξαμεν, ὡς ἐνθυμεῖσθε, τὸν Ἑλληνισμόν ἀπὸ τῆς εὐθύνης τῶν Βυζαντινῶν ἀμαρτιῶν, καίτοι παραδεχόμενοι τῶν δύο στοιχείων ἐκείνων τὴν συζυγίαν.

Ἄν δὲ ἀνέφερα μετὰ τινος ζέσεως ἐκτὸς τῶν ἀγαθῶν, ὅσα οἱ Βυζαντινοὶ ὡς πολιτικὸν σῶμα προσήνεγκον εἰς τὸν πολιτισμόν, καὶ τῶν ἀτόμων τὰς ἀρετάς καὶ τῶν πολεμιστῶν τὰ κατορθώματα, καὶ τὴν παιδείαν καὶ τὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, οὐδόλως ἐσκόπευσα οὐδὲ προεθέμην νὰ ἐπισκιάσω τὸν ἀνώτερον θαυμασμόν, τὸν ὁποῖον εἰς πᾶσαν εὐγενῆ ψυχὴν φέρει τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ἡ ἀνάμνησις. Οὐχὶ βεβαίως!

Ναὶ μὲν οἱ Βυζαντινοὶ ἀνέδειξαν ἐν εἰρήνῃ καὶ ἐν πολέμῳ ἀρετάς, τὰς ὁποίας δὲν ἤθελεν ἀπαρνηθῇ ἡ ἀρχαία Ἑλλάς· εἰς δὲ τὰ γράμματα καὶ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς τέχνας δικαιοῦνται νὰ τύχωσιν ἐπιεικοῦς κρίσεως, καθ' ὃ προσπαθήσαντες ν' ἀπομιμηθῶσι τὰ ἐνδοξα πρότυπα, πρὸς τὰ ὁποῖα δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ ἐξισωθῶσι· διὰ δὲ τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ διὰ τῆς θεμελιώσεως τῆς Ἐκκλησίας ἀπέκτησαν ἀνεξίτηλα δικαιώματα ἐπὶ τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ νέου κόσμου. Ἀλλὰ καὶ μεθ' ὅλα ταῦτα, ὅσω καὶ ἂν διεκδικήσωμεν τὰς συκοφαντηθείσας ἀρετάς τῶν Βυζαντινῶν, ὅσω καὶ ἂν ἀναζηλώσωμεν τὴν παραμορφωθείσαν μνήμην των, οὐδέποτε θὰ θερμάνῃ τὰς καρδίας ἡμῶν ἡ ἀνάμνησις αὐτῶν, ὅσον τὰ ἱερὰ ὀνόματα τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῶν

Πλαταιῶν, ὅσον ἡ ἔνδοξος μνήμη τῶν ἡρώων καὶ τῶν σοφῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος.

Διὰ τί τοῦτο ; Ἄρα διότι ὁ Παρθενῶν εἶναι ὠραιότερος τῆς Ἀγίας Σοφίας ; ἢ διότι αἱ Ἀθηναὶ ἐγέννησαν τὸν Αἰσχύλον καὶ τὸν Θουκυδίδην, τὸ δὲ Βυζάντιον ἐκληροδότησεν εἰς ἡμᾶς τὸν Φῶτιον ; Οὐχί· ἀλλὰ διότι εἰς τὸ Βυζάντιον δὲν ἀνυψοῖ, ὅσον εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, τὴν διάνοιαν καὶ δὲν ἐξάπτει τὴν καρδίαν ὁ διπλοῦς ἔρωσ τῆς πατρίδος καὶ τῆς ἐλευθερίας. Ἰδοὺ ἡ ἀληθὴς διάκρισις τῶν δύο ἐκείνων κόσμων, οἵτινες ἄλλως διὰ τοσούτων σημείων συνδέονται. Ἰδοὺ διὰ τί ἡ νέα Ἑλλάς, καίτοι μὴ λησμονοῦσα τὴν Ἀγίαν Σοφίαν, μήτε τοὺς δεσμούς, οἵτινες ἐνόνουσι αὐτὴν μετὰ τοῦ Βυζαντίου, ἀτενίζει ὅμως πρὸς τὴν ἀρχαίαν προγονικὴν εὐκλειαν, καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα διὰ τῆς καρδίας καὶ διὰ τῆς διανοίας προσκολλᾶται.

Ἰδοὺ διὰ τί ὁ ποιητὴς τῆς ἀναγεννωμένης Ἑλλάδος ψάλλων τὴν ἀνάστασιν αὐτῆς δὲν ἀναπολεῖ οὔτε τὸν μέγαν Κωνσταντῖνον, οὔτε τὸν Ἡράκλειον ἢ τοὺς Κομνηνοὺς ἢ τὸν ἔσχατον τῶν Παλαιολόγων, ἀλλ' εἰς τοὺς τριακοσίους τῶν Θερμοπυλῶν κλίνων τὸ γόνυ ἐξυμνεῖ τὴν Ἑλευθερίαν,

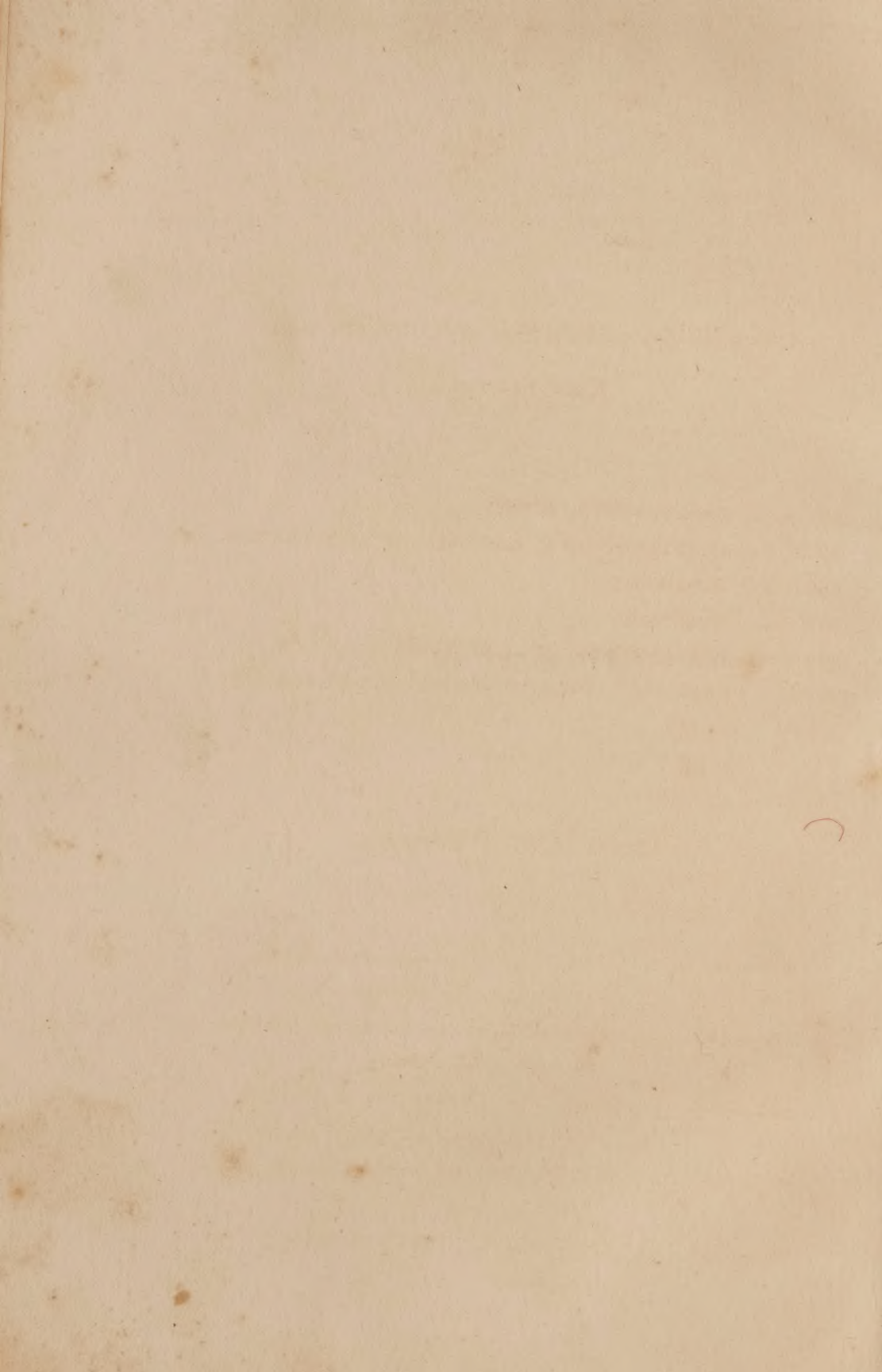
Ἀπ' τὰ κόκκαλα βγαλμένην

Τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερά !

Ἀλλὰ μὴ ἐπαναπαυώμεθα εἰς τὴν προγονικὴν καὶ ἡμεῖς δόξαν ! Μὴ στηριζώμεθα ἐπὶ πατραγαθίων ! Μὴ

λησμονῶμεν ὅτι εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους τὰ μέγιστα συνήργησεν ἢ εἰς τὰ ὀπίσω προσήλωσις τῶν διεπόντων τὰς τύχας του. Ὁφελούμενοι ἐκ τοῦ πολυτίμου τούτου διδάγματος ἃς ἔχωμεν μὲν τὸ διπλοῦν παρελθόν, τὸ ὁποῖον ἐκληρονομήσαμεν, ὡς βάσιν καὶ ἀφετηρίαν τῶν νέων ἡμῶν ἀγώνων, ἀλλὰ τοὺς ὀφθαλμούς, ἀλλὰ τοὺς πόθους, ἀλλὰ τὰς ἐνεργείας ἡμῶν ἃς στρέφωμεν διαρκῶς πρὸς τὸ μέλλον, τὸ δὲ σύνθημα ἡμῶν ἃς ᾗναι οὐχὶ Ὁπίσω, ἀλλ' Ἐμπρός!

Παράρτημα.



Αὐτοκράτορες Ῥωμαῖοι ἀπὸ τοῦ Μεγάλου
Κωνσταντίνου.

- 306 μ. Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α' ὁ Μέγας.
 337 « ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β', ΚΩΝΣΤΑΣ καὶ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ.
 361 « ἸΟΥΛΙΑΝΟΣ.
 363 « ἸΟΒΙΑΝΟΣ.
 364 « ΟΥΑΛΕΝΤΙΑΝΟΣ Α' καὶ ΟΥΑΛΗΣ.
 373 « ΓΡΑΤΙΑΝΟΣ, ΟΥΑΛΕΝΤΙΝΙΑΝΟΣ Β' καὶ ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ Α'.

Αὐτοκράτορες Ἀνατολῆς.

- | | | | |
|-----|---------|-------|---|
| A { | 393—408 | μ. Χ. | ἈΡΚΑΔΙΟΣ, υἱὸς τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου. |
| | 408—430 | « | ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ Β', υἱὸς τοῦ Ἀρκαδίου. |
| | 430—437 | « | ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ, σύζυγος τῆς ἀδελφῆς τοῦ Ἀρκαδίου
Πουλχερίας. |
| B { | 437—474 | « | ΛΕΩΝ Α' ἀναγορεύεται ὑπὸ τῆς συγκλήτου. |
| | 474 | « | ΛΕΩΝ Β', ἔγγονος τοῦ προκατόχου του. |
| | 474—491 | « | ΖΗΝΩΝ, πατὴρ τοῦ νεωτέρου Λέοντος, καὶ γαμ-
βρὸς Λέοντος Α'. |
| | 491—518 | « | ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Α', σύζυγος τῆς χήρας τοῦ Ζήνωνος
Ἀριάδνης. |

- 518—527 μ. X. ἸΟΥΣΤΙΝΟΣ Α' ἀναγορεύεται μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀναστασίου.
- 527—565 « ἸΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ Α', ἀνεψιὸς τοῦ προκατόχου του.
- 565—578 « ἸΟΥΣΤΙΝΟΣ Β', ἀνεψιὸς τοῦ Ἰουστινιανοῦ.
- 578—582 « ΤΙΒΕΡΙΟΣ Α' στέφεται ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου ζῶντος ἔτι.
- 582—602 « ΜΑΥΡΙΚΙΟΣ, γαμβρὸς τοῦ Τιβερίου.
- 602—610 « ΦΩΚΑΣ, φονεὺς τοῦ Μαυρικίου, φονεύεται ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείου.
- 610—641 « ἩΡΑΚΛΕΙΟΣ· τοῦτον διαδέχεται ὁ υἱὸς του·
- 641 « ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ' φαρμακεύεται ὑπὸ τῆς μητρὸς του.
- 641 « ἩΡΑΚΛΕΩΝΑΣ, νεώτερος υἱὸς τοῦ Ἡρακλείου, καθαιρεῖται καὶ ῥινοτομεῖται.
- Δ 641—668 « ΚΩΝΣΤΑΣ, υἱὸς Κωνσταντίνου τοῦ Γ' φονεύεται ἐν Συρακούσαις.
- 668—685 « ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ', υἱὸς τοῦ Κώνστα, ὁ ἐπικληθεὶς Πωγωνάτης.
- 685—695 « ἸΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ Β', υἱὸς τοῦ προκατόχου του καθαιρεῖται καὶ ῥινοτομεῖται.
- 695—698 « ΛΕΟΝΤΙΟΣ ἀναγορεύεται αὐτοκράτωρ.
- 698—705 « ΤΙΒΕΡΙΟΣ Β' καθαιρεῖ τὸν Λεόντιον.
- 705—711 « ἸΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ Β' καταλαμβάνει καὶ πάλιν τὸν θρόνον καὶ θανατώνει τοὺς δύο αὐτοῦ προκατόχους, ἀλλ' ἐκθρονισθεὶς καὶ πάλιν θανατώνεται, ἀναγορεύεται δὲ
- 711—713 « ΦΙΛΙΠΠΙΚΟΣ ὁ Βαρδάνης· καὶ οὗτος δὲ τυφλωθεὶς ἐκθρονίζεται.
- 713—716 « ἈΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Β' ἐκθρονίζεται ὑπὸ τοῦ διαδόχου του.
- 716 ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ Γ'· καὶ οὗτος ἀναγκάζεται νὰ παραιτηθῇ τῆς ἀρχῆς.

E	716—741	μ. X.	ΛΕΩΝ Γ' ὁ Ἰσαυρος, ἀναγορεύεται αὐτοκράτωρ.
	741—775	α	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ε' ὁ Κοπρώνυμος, υἱὸς τοῦ Λέοντος.
	775—780	α	ΛΕΩΝ Δ' ὁ Χαζάρος, υἱὸς τοῦ Κωνσταντίνου Ε'.
	780—797	α	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Στ', υἱὸς τοῦ Χαζάρου, καθαιρεῖται καὶ τυφλοῦται ὑπὸ τῆς μητρὸς του.
	797—802	α	ΕΙΡΗΝΗ καθαιρεῖται καὶ κλείεται εἰς μοναστήριον.
	802—811	α	ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ Α' αἰχμαλωτισθεὶς φονεύεται ὑπὸ τῶν Βουλγάρων.
	811	α	ΣΤΑΥΡΑΚΙΟΣ, υἱὸς αὐτοῦ καθαιρεῖται καὶ μονάζει.
	811—813	α	ΜΙΧΑΗΛ Α' ὁ Ῥαγγαβέ, σύζυγος τῆς ἀδελφῆς τοῦ Σταυρακίου Προκοπίας, παραιτεῖται τοῦ θρόνου καὶ μονάζει.
	813—820	α	ΛΕΩΝ Ε' ὁ Ἀρμένιος φονεύεται ὑπὸ συνωμοτῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.
	820—829	α	ΜΙΧΑΗΛ Β' ὁ Τραυλὸς διαδέχεται τὸν Λέοντα.
Z	829—842	α	ΘΕΟΦΙΛΟΣ, υἱὸς τοῦ Τραυλοῦ.
	842—856	α	ΘΕΟΔΩΡΑ συμβασιλεύει μετὰ τοῦ ἀνηλίκου υἱοῦ αὐτῆς μέχρις οὗ ἐξωσθεῖσα τοῦ θρόνου κλείεται εἰς μονήν.
	842—867	α	ΜΙΧΑΗΛ Γ' ὁ Μέθυσος, υἱὸς τοῦ Θεοφίλου καὶ τῆς Θεοδώρας, φονεύεται ὑπὸ τοῦ διαδόχου του.
	867—886	α	ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Α' ὁ Μακεδών.
	886—912	α	ΛΕΩΝ Στ' ὁ Φιλόσοφος, υἱὸς τοῦ Βασιλείου.
	912—913	α	ἈΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, ἀδελφὸς τοῦ Λέοντος, συνάρχει μετὰ τοῦ ἀνεψιοῦ του.
	912—959	α	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος υἱὸς τοῦ Λέοντος.
	920—944	α	ῬΩΜΑΝΟΣ Α' ὁ Λεκαπηνός, κηδεμὼν καὶ πενθερὸς τοῦ Κωνσταντίνου, καθαιρεῖται καὶ κλείεται εἰς μονήν ὑπὸ τῶν υἱῶν του.
	959—963	α	ῬΩΜΑΝΟΣ Β' υἱὸς τοῦ Κωνσταντίνου, ἀποθνήσκων ἀφίνει ἀνηλίκους υἱούς.
H			

H	963—1025	μ. X. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Β' ὁ Βουλγαροκτόνος	} βασιλεύουσι κατ' ἀρχάς ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν τῆς
	963—1028	« ΚΩΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Η'	
	963— 969	« ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ Β' ὁ Φωκᾶς νυμφευθεὶς τὴν Θεο- φανῶ ἀναγορεύεται ὡς κηδεμῶν τῶν ἀνηλίκων αὐτοκρατόρων.	μητρός των Θεοφανοῦς.
	969— 976	« ἸΩΑΝΝΗΣ Α' ὁ Ζιμισκῆς θανατόνει τὸν θεῖον τοῦ Νικηφόρου καὶ διαδέχεται αὐτὸν ὡς συν- άρχων τῶν νέων βασιλείων.	
	1028—1034	« ῬΩΜΑΝΟΣ Γ' Ἀργυρὸς διορίζεται διάδοχος τοῦ θρόνου ὑπὸ Κωνσταντίου Η', οὗτινος ἐνυμ- φεύθη τὴν θυγατέρα Ζωήν. Ἀλλὰ φονεύεται οὗτος ἐν λουτρῷ, ἡ δὲ χήρα τοῦ ἀναγορεύει	
	1034—1041	« ΜΙΧΑΗΛ Δ' τὸν Παφλαγόν· τοῦτον ἀποθανόν- τα διαδέχεται ὁ ἀνεψιὸς του	
	1041—1042	« ΜΙΧΑΗΛ Ε' ὁ Καλαφάτης, μέχρις οὔ, στάσεως γενομένης, παραιτεῖται τοῦ θρόνου καὶ κείρε- ται μοναχός.	
	1042—1050	« ΖΩΗ καὶ	} αἱ δύο θυγατέρες Κωνσταντίνου τοῦ Η' βασιλεύουσιν, ἀλλ' ἡ Ζωὴ νυμφεύε- ται καὶ πάλιν, ὁ δὲ σύζυγος αὐτῆς
	1042—1056	« ΘΕΟΔΩΡΑ	
	1042—1055	« ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ' ὁ Μονομάχος ἐξακολου- θεῖ βασιλεύων καὶ μετὰ τὸν θάνατον τῆς Ζω- ῆς· ἡ δ' ἐπιζήτασα Θεοδώρα ζῶσα ἔτι ἀνυψοῖ ἐπὶ τοῦ θρόνου	
Θ 1	1056—1057	« ΜΙΧΑΗΛ Στ' τὸν Στρατιωτικόν, ὅστις ἐκθρονί- ζεται ὑπὸ τοῦ διαδόχου του.	
	1057—1059	« ΙΣΑΑΚΙΟΣ Α' Κομνηνὸς ἀσθενήσας παραιτεῖται, ἀφοῦ ὠνόμασε διάδοχόν του, μετὰ τὴν ἄρνη- σιν τοῦ ἰδίου αὐτοῦ ἀδελφοῦ,	
	1059—1067	« ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ Ι' τὸν Δούκαν· οὗτος ἀπο- θνήσκων ἀφίνει ἀνήλικον υἱόν	
	1067—1078	« ΜΙΧΑΗΛ Ζ' τὸν Παραπινάκην· ἡ μήτηρ αὐτοῦ Εὐ- δοκία νυμφεύεται καὶ ἀναγορεύει συνάρχοντα	

- Θ
1
- 1068—1071 μ. Χ. 'ΡΩΜΑΝΟΝ Δ' τὸν Διογένην· οὗτος αἰχμαλω-
τισθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων κηρύττεται ἔκπτω-
τος τοῦ θρόνου· συλληφθεὶς δὲ κατὰ τὴν ἐπι-
στροφὴν του ἐκτυφλοῦται· ὁ δὲ Μιχαὴλ παρ-
αιτεῖται μετὰ τινα ἔτη καὶ μονάζει, παραχω-
ρῶν τὴν ἀρχὴν εἰς τὸν ἀδελφόν του Κωνσταν-
τῖνον, ὅστις τὴν παραχωρεῖ εἰς
- 1078—1081 « ΝΙΚΗΦΟΡΟΝ Γ' τὸν Βοτανειάτην· ἀλλὰ καὶ
οὗτος παραιτούμενος κείρεται μοναχός.
- Θ
2
- 1081—1118 « 'ΑΛΕΞΙΟΣ Α' Κομνηνός, ἀνεψιὸς τοῦ 'Ισαακίου
ἀναγορεύεται αὐτοκράτωρ.
- 1118—1143 « ΙΩΑΝΝΗΣ Β' ὁ Καλὸς· Ἰωάννης υἱὸς τοῦ 'Αλεξίου.
- 1143—1181 « ΜΑΝΟΥΗΛ Α', υἱὸς τοῦ Ἰωάννου· τοῦτον δια-
δέχεται ὁ υἱὸς του
- 1181—1183 « 'ΑΛΕΞΙΟΣ Β', τὸν ὅποιον φονεῦει καὶ διαδέχε-
ται ὁ ἐξάδελφος τοῦ πατρὸς του
- 1183—1185 « 'ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Α'· οὗτος ἐκθρονισθεὶς κατα-
σπαράσσεται ὑπὸ τοῦ στασιάζσαντος λαοῦ.
- 1185—1195 « 'ΙΣΑΑΚΙΟΣ Β' ὁ Ἀγγελος, συγγενὴς τοῦ βασιλι-
κοῦ τῶν Κομνηνῶν οἴκου, ἀναγορεύεται βασιλεὺς.
- 1195—1203 « 'ΑΛΕΞΙΟΣ Γ', ἀδελφὸς τοῦ Ἰσαακίου, ἐκθρονίζει
καὶ ἐκτυφλοῖ αὐτόν· ὁ δὲ υἱὸς τοῦ Ἰσαακίου
φέρων τοὺς σταυροφόρους ὑπὸ τὴν Κωνσταν-
τινούπολιν, ἀναγκάζει τὸν θεῖόν του νὰ δρα-
πετεύσῃ, ἀνέρχεται δὲ αὐτὸς ἐπὶ τοῦ θρόνου
μετὰ τοῦ τυφλοῦ πατρὸς του·
- Θ
3
- 1203—1204 « { 'ΙΣΑΑΚΙΟΣ Β' { ἄλλ' ἐντὸς ὀλίγου ὁ Ἰσαάκιος
{ 'ΑΛΕΞΙΟΣ Δ' { ἀποθνήσκει, ὁ δὲ Ἀλέξιος ἀ-
ποπνίγεται ἐν φυλακῇ, ἀνα-
γορεύεται δὲ
- 1204 « 'ΑΛΕΞΙΟΣ Ε' ὁ Μούρτζουφλος, γαμβρὸς Ἀλε-
ξίου τοῦ Γ'· ἀλλὰ συλληφθεὶς ὑπὸ τῶν σταυ-
ροφόρων κρημνίζεται ἀπὸ τῆς ἐν τῷ Ταύρω
στήλης.

- 1204—1222 μ. X. ΘΕΟΔΩΡΟΣ Α' ὁ Λάσκαρις, γαμβρὸς καὶ οὗτος Ἀλεξίου τοῦ Γ', στέφεται αὐτοκράτωρ ἐν Νικαίᾳ· τὸν διαδέχεται ὁ γαμβρὸς του
- Θ 3 1222—1255 « ἸΩΑΝΝΗΣ Γ' ὁ Βατάτσης· τοῦτον διαδέχεται ὁ υἱὸς του
- 1255—1258 « ΘΕΟΔΩΡΟΣ Β'. Τοῦτον δὲ πάλιν διεδέχθη ὁ ἀνήλικος υἱὸς του
- 1258 « ἸΩΑΝΝΗΣ Δ', οὗτινος προχειρίζεται κηδεμῶν ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος.
- 1258—1282 « ΜΙΧΑΗΛ Η' ὁ Παλαιολόγος.
- 1282—1328 « ἈΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Β' υἱὸς τοῦ Μιχαήλ, ἀναγορεύει συμβασιλεία τὸν υἱὸν αὐτοῦ Μιχαήλ· ἀλλ' οὗτος ἀποθνήσκει τῷ 1320, ὁ δὲ γέρον ἀναγκάζεται ἄλλων νὰ συμπεριλάβῃ συνάρχοντα
- 1321—1341 « ἈΝΔΡΟΝΙΚΟΝ Γ' τὸν ἔγγονόν του, ὅστις ἐπὶ τέλους ἐκθρονίζει τὸν πάππον του, καίτοι ἀφίνων εἰς αὐτὸν τὰς βασιλικὰς τιμὰς.
- 1341—1391 « ἸΩΑΝΝΗΣ Ε', υἱὸς τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' ἀνήλικος.
1. 1347—1354 « ἸΩΑΝΝΗΣ Στ' ἐπιβάλλει ἑαυτὸν ὡς κηδεμόνα καὶ συνάρχοντα τοῦ νέου βασιλείως, μέχρις οὗ ἀναγκάζεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ στασιάζσαντος νὰ παραιτηθῇ καὶ μονάσῃ.
- 1391—1425 « ΜΑΝΟΥΗΛ Β', υἱὸς Ἰωάννου Ε', διαδέχεται τὸν πατέρα του.
- 1425—1448 « ἸΩΑΝΝΗΣ Ζ' διαδέχεται τὸν πατέρα του.
- 1448—1453 « ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΑ', ἀδελφὸς τοῦ Ἰωάννου, φονεύεται μαχόμενος εἰς τὴν ἐσχάτην τῆς Κωνσταντινουπόλεως πολιορκίαν.



ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Μ. ΠΑΤΑΤΣΕ

